

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SAVAŞ SABRİ OĞLU SALİH

NABİ “DİVAN”ININ LEKSİKASI

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Qafqaz Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev**
*AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor*

Rəsmi opponentlər: **Rüstəmov Rüşət Əşraf oğlu**
filologiya elmləri doktoru, professor

Adilov Vahid Zahid oğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**
Türkologiya kafedrası

Müdafiə “ 24 ” 05 2013-cü il saat “ ___ ”-da Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyasının İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində
filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA
İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat “ ___ ” _____ 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

N.F.Seyidəliyev

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: XIII əsrdə Osmanlı dövlətinin siyasi və mədəni cəhətdən ən güclü bir dövlət kimi tanındığı dövrlərdə ortaya çıxan klassik türk ədəbiyyatı XIX əsrin ikinci yarısına kimi davam etmişdir. İslam mədəniyyətinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən, onun əsasında formalaşan və inkişaf edən bu ədəbiyyat həmin xüsusiyyətləri özündə bariz şəkildə əks etdirirdi. O zaman klassik türk ədəbiyyatı ərəb və fars dillərinin güclü təsirinə məruz qaldığından həmin dövrlərdə ortaya çıxan yazılı mənbələrin dilində də bu özünü göstərirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, klassik türk ədəbiyyatının ən parlaq dövrləri XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir və bu dövrdə, yəni XVI əsrdə klassik ədəbiyyatın ən görkəmli lirik şairi Füzulinin müasiri və onun kimi “şeyr aləminin sultanı” – “sultan-üş- şüəra” ləqəbi ilə tanınan Baki idi. Qəsidə və həcv ustası kimi Nəfi, qəzəl janrının ustası kimi şeyxülislam Yəhya Əfəndi tanınırdı. Ədəbiyyatda “fəlsəfi məktəb”in banisi kimi dövrünün görkəmli şairi Nabi XVII əsr ədəbi mühitinə öz möhrünü vuran şəxsiyyətlərdən oldu.

Ədəbiyyatımızda “hikmətli söz söyləmək üslubu” kimi də məlum olan, insanı düşünməyə və düşündürməyə məcbur edən, onu istiqamətləndirən “hikəmi” və ya “fəlsəfi üslub” adlanan üslubun ən görkəmli nümayəndəsi Nabi idi. Buna görə də Nabi istər öz dövründə, istərsə də ədəbiyyatın və dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində bir çox müasiri, eləcə də ardıcılıları tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmiş və davamçıları onu hər zaman əsərlərində xatırlamışdır.

Bu tədqiqat işinin aktuallığı ilk növbədə dilin qədimliyini öyrənmək baxımından yazılı abidələrin tədqiqinin vacibliyini ortaya qoymaqdan ibarətdir. Yazılı abidələrin dili isə məlumdur ki, dövrlərə və müəlliflərə görə dəyişir. Həmin mənbələrdə istifadə olunan yüzlərlə əsil türk mənşəli, eləcə də alınma sözlər dil və tariximizin inkişaf mərhələlərini öyrənməyə, alınma sözlərin sərhəddini müəyyənləşdirməyə, onların dilə daxil olma, quruluş və mənə dəyişmələrinə uğrama səbəblərini aşkarlamağa imkan verir.

Yazılı mənbələr ədəbiyyatda yaranan cərəyanların dilə təsir dairəsini, eləcə də xalq dilindən alınmış sözlərin işlənmə səviyyəsini

ortaya çıxarmağa şərait yaradır. Bu baxımdan bugün Nabinin leksikasının öyrənilməsi də əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən hər mənbənin tədqiqinin dilimizə müəyyən baxımdan nələrisə qazandırdığı da məlumdur. Bu həm də gələcək nəsillərin aparacaqları tədqiqatlar üçün bünövrə rolunu oynadığından bugün aktual bir iş kimi qəbul edilə bilər.

Dissertasiya işində təkcə Nabi yaradıcılığında istifadə olunmuş sözlərin izahından bəhs edilmir, əsərdə Nabinin şəxsiyyəti, dövrü, mühiti, yaradıcılığı və əsərləri haqqında da geniş məlumat verilir ki, bu özü də gələcək elmi tədqiqatlar üçün baza rolunu oynamaqdadır.

Bir şeyi də qeyd edək ki, daha sonralar klassik türk ədəbiyyatı və həmin ədəbiyyatı əks etdirən əsərlər Tənzimat dövrü ədəbiyyatının ortaya çıxması, Avropaya marağın artması ilə bağlı olaraq arxa plana keçdiyi üçün klassik irsin öyrənilməsinə və tədqiqinə o qədər də geniş yer verilməmişdir. Əsərlərdəki sənət anlayışı, eləcə də ərəb-fars sözlərinin çoxluğu bu ədəbiyyatın “yüksək zümrə ədəbiyyatı”, yaxud da “saray ədəbiyyatı” adlandırılmaqla yalnız müəyyən bir təbəqəyə xidmət edən ədəbiyyat və dil nümunəsi kimi qiymətləndirilərək bütünlüklə arxa plana keçirilməsinə, diqqətdən kənar qalmasına səbəb olmuşdur ki, bugün həmin əsərlərə müraciət etməmiz də müəyyən mənada işin aktuallığına dəlalət edir.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyektini Nabi “Divan”ı və “Divan”da işlənmiş türk, eləcə də müxtəlif sistemli dillərdən alınma sözlərin leksik, leksik-semantik, struktur baxımından tədqiqi və izahıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi klassik dövr ədəbi dilinin səviyyəsini öyrənmək, müasir dildən ayrılma dərəcəsi və səbəblərini müəyyənləşdirmək və digər türk dillərinə nəzərən XVII əsr türk ədəbi dili və ümumxalq dili arasındakı sərhəddi müəyyənləşdirmək, ədəbi dildə işlənmiş ərəb-fars mənşəli sözlərin işlənmə tezliyini ortaya çıxarmaqdan ibarətdir. Bu məqsəd çərçivəsində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya qoyulmuşdur:

1. Nabi “Divan”ında işlənmiş leksik vahidlərin seçilərək mənşələrinin müəyyənləşdirilməsi.

2. “Divan”da təsadüf olunan sözlərin yazılışı ilə müasir türk dilindəki formalarını qarşılaşdıraraq arada keçən üç yüz il ərzində

sözlərdə baş verən səs dəyişikliklərini və onların səbəblərini ortaya çıxarmaq.

3. Sözlərin “Divan”dakı mənalari ilə müasir dövrdəki mənalari müqayisə etməklə keçən dövr ərzində dildə baş vermiş semantik dəyişmələrin səviyyəsini tədqiq etmək.

4. Nabi “Divan”ında istifadə olunmuş sözlərin müasir türk dilində işlənmə arealı və işlənmə tezliyini öyrənməklə eyni coğrafi ərazidə yaşayan türk dilli xalqların dilində onların fərqli işlənmə formalarını və işlənmə dərəcələrini müəyyənləşdirmək.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi: Klassik türk ədəbiyyatında fəlsəfi şeir janrı kimi məlum olan hikəmi şeirin ən böyük nümayəndələrindən biri olan Nabinin altısı nəzm, dördü isə nəsrə yazılmış on əsəri məlumdur. Mənzum əsərlərindən ən böyük həcmli və əhəmiyyətli sayılanı şairin türk dilində yazmış olduğu “Divan”dır. Şairin bu əsəri ilə bağlı ən ətraflı, geniş məlumat verən və qədim nüsxələri müqayisə edərək latın əlifbasına köçürən Ali Fuat Bilkan olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq qeyd etməliyik ki, “Divan” hələ bugünə kimi bütövlükdə tədqiq edilərək leksik baxımdan araşdırılmamış və həmin məqsədə məhz bu dissertasiya işində nail olunmasına çalışılmışdır.

Nabi haqqında heç bir tədqiqat işi olmadığını söyləmək olmaz. Belə ki, böyük mütəfəkkirin digər əsərləri ilə bağlı bu və ya digər dərəcədə araşdırmalara təsadüf olunur. Bunların çox az qismi nisbətən fundamental xarakter daşısa da, çoxu diplom və magistr səviyyələrində yazılmış işlərdir. Belə ki, Nabinin oğluna həsr etdiyi mənzum əsəri olan “Xeyriyyə”ni M.Kaplan araşdırmış və əsərlə bağlı “Hayriye-i Nabi” adlı kitabını çap etdirmişdir. Həmin əsərlə bağlı İskəndər Palanın da “Nabinin Hayriyenamesi” adlı kitabı çap olunmuşdur.

Nabinin “Hayrabad” əsəri üzərində Sibel Ülgər magistr səviyyəsində araşdırma aparsa da, Nabi yaradıcılığı ilə bağlı müraciət edilə biləcək bir mənbə kimi qəbul edilə bilər.

Nabinin IV Mehmedin oğullarının sünnət toyu ilə bağlı qələmə almış olduğu “Surnamə” əsərini tədqiq edən Agah Sırrı Ləvənd 1944-cü ildə həmin əsəri “Nabinin surnaməsi” adı ilə çap etdirmişdir.

Son zamanlar Nabi yaradıcılığına yüksək maraq onun əsərlərinin geyd etdiyimiz kimi magistr, diplom işi səviyyələrində tədqiq olunmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, nəsrə yazdığı “Fəthnameyi

Kamanicə” əsərini Hüseyn Yüksəl tədqiq etmişdir. Əsərin tədqiqi magistr səviyyəsində olsa da, işdə bəzi maraqlı faktlara rast gəlmək olur.

Nabinin ən çox tədqiq olunmuş əsərlərindən biri nəsrə yazdığı “Töhfət-ül Harameyn” əsəridir ki, bu da bir tədqiqat işi kimi Muhsin Kalkışım tərəfindən yenə magistr işi kimi yazılmışdır. Həmin əsər sonralar Səlamı Turan, Menderes Coşqun və Mahmud Karakaş tərəfindən də müxtəlif baxımlardan tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Ali Fuad Bilkanın “Nabinin “Divanı” əsəri çap olunduqdan sonra “Nabi “Divan”ında kiçik məsnəvilər”, “Nabi “Divan”ında maddi-mədəniyyət ünsürləri”, “Nabi “Divan”ında təşbeh elementi olan çiçəklər”, “Din və təsəvvüf baxımından Nabi “Divan”ının təhlili (Qəzəlləri əsasında)” kimi müxtəlif elm sahələri ilə bağlı tədqiqatlar aparılsa da, heç birində Nabinin dilinə, ümumilikdə isə onun yaşadığı XVII əsr ədəbi dilinə toxunulmamış, bu böyük şair və mütəfəkkirin dili öyrənilməmiş qalmışdır. Digər tərəfdən aparılan araşdırmaların əksəriyyəti sırf elmi xarakter daşmadığı üçün bugün yenidən ona müraciət etməmiş, zənnimizcə, doğru bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Fikrimizcə, bu tədqiqat işinin Nabi haqqında boşluğu doldurmaqda və Nabinin dilinin araşdırılması sahəsində türk dilçiliyi, eləcə də ümumtürk dillərinin öyrənilməsi baxımından dilçilikdə müəyyən rolu olacaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Dissertasiya işinin başlıca elmi yeniliyi bu mövzuya türkologiyada ilk dəfə müraciət olunaraq məhz türkoloji və dilçilik baxımından hərtərəfli tədqiq olunmasıdır.

Dissertasiya işində Nabi “Divan”ında işlənmiş sözlər toplanaraq mənsə baxımından qruplaşdırılmış, analiz olunmuş, yeri gəldikcə bir sıra sözlərin etimologiyası, linqvosemantik izahına yer verilmişdir.

Nabinin yaşadığı dövrün tam təsəvvür olunması məqsədi ilə “Divan”dakı ərəb, fars, türk, eləcə də Avropa mənsəli və başqa dillərdən alınmış sözlərin işlənmə faizi müəyyənləşdirilərək ortaya qoyulmuşdur ki, belə hesablama da ilk dəfədir ki, aparılmışdır. Eyni zamanda həmin dövrlərdə türk dilinin ümumxalq dilinə nisbətən “yüksək zümrə” tərəfindən işlənmə tezliyi də müəyyən edilmişdir. Bundan başqa Nabinin dilində işlənmiş sözlərin müqayisəli təhlili nəticəsində müasir türk dilində işlənən sözlərlə Nabinin dilində işlənmiş

sözlərdəki məna dəyişmələri, semantik daralma və genişlənmə halları, sözün fonetik tərkibindəki dəyişikliklər izlənilərək səbəbləri şairin dövrü baxımından izah olunmuş, məna dəyişmələrinin müasir dövrdəmi, yoxsa dilin müəyyən inkişaf mərhələlərindəmi çoxluq təşkil etdiyi məqamların üzə çıxarılmasına çalışılmışdır. Araşdırma Nabinin yaşadığı dövrdə ərəb və fars mənşəli sözlərin ədəbi dildə üstünlük təşkil etdiyini, xalq dilinə görə ədəbi dilin çox çətin və anlaşılmaz olduğunu, hətta xalqın anlamadığı bir dil səviyyəsinə çatdığını göstərdi ki, bu mənada o dövrün dilinə “yüksək zümrənin dili” damğası ilə yanaşı “bir qrup insanın başa düşə biləcəyi dil” damğasını da vurmaq doğru olar. Araşdırma həm də hər şeydən əvvəl, XVII əsr türk dilinə ərəb-fars dillərinin güclü təsirini ortaya çıxarmış oldu. Müqayisələr isə digər türk dillərinə nəzərən türk ədəbi dilinin formalaşma prosesinin çox gec başa çatdığını, daha doğrusu, XVII əsrdə hələ başa çatmadığını da aşkara çıxarmamıza səbəb oldu. “Divan”ın leksikasının tədqiqi Nabinin türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərindən də nə dərəcədə istifadə etdiyini, necə, nə səbəblə bəhrələndiyini və o dilləri hansı səviyyədə bildiyini müəyyən etməyə imkan yaratdı.

Tədqiqatın metodu: Dissertasiya işində müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan istifadə edilərək Nabi “Divan”ının dili mümkün olduqca şairin dövründə yazılmış digər müəlliflərin əsərlərinin dili ilə müqayisə olunmuş, “Divan”dakı sözlər müasir türk dili və XVII əsr türk dili ilə qarşılaşdırılaraq dilin bütün aspektlərindəki qrammatik fərqlər nəzərdən keçirilmişdir. Yeri gəldikcə tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, Nabinin dövrünün dili həmin dövr digər türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə verilmiş və türk dilində XVII əsrdə hələ bir sıra fonetik, morfoloji qanunauyğunluqların digər türk dillərinə nəzərən sabitləşmədiyini, türk ədəbi dilində formalaşma prosesinin Azərbaycan, eləcə də, bir sıra türk dillərinə görə ləng inkişaf etdiyi faktı aşkar edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Nabi “Divan”ının leksikasının araşdırılması ilə bağlı bu tədqiqat işinə gələcəkdə mütəxəssislər istər türk, istərsə də digər türk dilli xalqların yazılı ədəbiyyatlarının tədqiqi zamanı bir mənbə kimi müraciət edə bilərlər. Ədəbiyyatçılar XVII əsr türk ədəbiyyatını, dilçilər isə həmin dövrün dil nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması zamanı müqayisəli-qarşılaşdırılmalı

metoddan istifadə edərkən Nabinin leksikasından faydalana bilərlər. Bu mənada dissertasiya işinin elmi-nəzəri əhəmiyyəti böyükdür. Digər tərəfdən dil tarixçiləri də keçən əsrlər boyunca dildə baş vermiş olan fonetik, semantik dəyişikliklərin izahında bu əsərdən istifadə edə bilərlər.

Dissertasiya işi praktik cəhətdən filologiya fakültələrində, şərqşünaslıq fakültəsində, magistraturada müəllim və tələbələrin istifadə edə biləcəkləri bir əsər, bir mənbədir. Dissertasiya işinin sonunda əsərdə işlənmiş ərəb-fars mənşəli sözlərin mənalarının verilməsi ondan lüğət kimi istifadə olunması üçün əhəmiyyətlidir. Tədqiqat işi eyni zamanda gələcəkdə bu sahədə yazılacaq işlər üçün də faydalı mənbə sayıla bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası: Müdafiəyə təqdim olunan dissertasiya işi Müdafiə Şurasının elmi seminarında geniş müzakirə olunmuş, tədqiqatın materialları və nəticələri ilə bağlı məqalələr beynəlxalq konfranslarda məruzə şəklində təqdim olunmuş, AAK-ın tövsiyə etdiyi elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 12 məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin quruluşu: Dissertasiya Giriş, 3 fəsil, Nəticə və Ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində işin ümumi səciyyəsi kimi mövzunun aktuallığından bəhs olunur, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan işin elmi müddəaları açıqlanır, işin elmi yeniliyi, əsaslandığı tədqiqat metodu şərh olunur, əsərin elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətindən danışılır.

Dissertasiyanın I fəslə “**Klassik türk ədəbiyyatı və Nabi**” adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir. “Klassik türk ədəbiyyatı” adlanan birinci yarımfəsil özü də üç yarımbaşlığa bölünür. Birinci yarımbaşlıq “Klassik türk ədəbiyyatı ilə tanışlıq və onun tarixi inkişafı” adlanır. Burada klassik türk ədəbiyyatının yaranma tarixi, səbəbləri, inkişaf yeri və inkişaf tarixi, klassik ədəbiyyatın dəyərləndirilməsi, inkişaf meyilləri, müxtəlif mənbələrdə klassik ədəbiyyata verilən təriflər kimi məsələlərə toxunulur və klassik ədəbiyyata verilən “XIII əsrdən etibarən, xüsusilə də Anadoluda inkişaf edən, İslam mədəniyyətinə bağlı, ərəb və fars ədəbiyyatlarının təsiri altında formalaşan, İslami dəyərlərə əsaslanan türk ədəbiyyatı” tərifinə əsaslanan əsas münasib tərif kimi səciyyələndirilir. Bu yarımbaşlıqda klassik ədəbiyyatın məsnəvi, rübai, tuyuq, gəzəl,

müstəzad, qəsidə, müsəmmət, təştir, tərdiyyə, şərqi, tərcibənd, tərkibbənd kimi nəzmlə yazılan formaları ilə yanaşı sənədlərin toplandığı məcmuələr, salnamələr, avtobiografik əsərlər, hekayətlər, tərcümə və şərhlər kimi nəsr formasında yazılmış əsərlərin də klassik ədəbiyyatı səciyyələndirən əsərlər olduğu qeyd olunur.

Klassik ədəbiyyatın türk ədəbiyyatından kənarında deyil, məhz onun daxilində inkişaf edərək nəzəri və estetik bazasını İslam mədəniyyətindən almaqla, fars ədəbiyyatının təsiri altında formalaşan, görkəmli əsərlərin ortaya çıxdığı XIII əsrin axırlarından XIX əsrin ikinci yarısına qədərki böyük bir dövrü əhatə edən, ərəb-fars sözlərinin geniş miqyasda istifadə olunduğu bir dil, bir ədəbiyyat nümunəsi kimi mövcudluğunu altı əsr davam etdirərək türk ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutduğundan söz açılır.

Hələ M. Kaşqari “Divan”ının yazıldığı dövrlərdən dilə daxil olan “divan” sözünün zaman keçdikcə divan müəlliflərinin hesabına “Divan ədəbiyyatı” kimi tanınmağa başlanması və Nabi, Baki kimi görkəmli söz ustalarının bu ədəbiyyatın nümayəndələri olduğu barədə məlumat verilir.

Qeyd edək ki, ilk “Divan ədəbiyyatı” nümunələrinə XI-XII əsrlərdə təsadüf olursa da, tarixi əsasən XIII əsrə aid edilir. Həmin dövrlərdə Mövlana Cəlaləddin Ruminin fars dilində yazdığı “Divani-Kəbir”, “Məsnəvi”, “Fihi Ma Fih”, Əhməd Fakihin türk dilində qələmə aldığı “Çarxnamə”, Mövlanənin oğlu Sultan Vələdin yazmış olduğu əsərləri, Divan şeirinin ən görkəmli nümayəndəsi hesab olunan Dəhhaninin mənzumələri o dövrü səciyyələndirmək üçün ən gözəl sənət nümunələri sayıla bilər. Lakin bunlarla yanaşı həmin mürəkkəb dövrün sadə dildə yazmış məşhur qələm ustalarını, başda isə Yunus Əmrənin adını çəkməmək olmaz. Bu XIII-XVII əsrlərdə inkişaf edən “Divan ədəbiyyatı”nın sadə xalqın dilində, daha anlaşılıqlı şəkildə yazan nümayəndələrinin də olduğunu göstərir. Bu eyni zamanda fars şeir üslubunun dilə nə qədər təsir göstərmiş olsa da, xalq dilinin ədəbiyyatda ən gözəl şəkildə qorunub saxlanması dələldir. Şairin bizə gələn çatan “Divan”ı və didaktik əsəri sayılan “Risalət-ün-nushiyyə”si fars və ərəb dillərinin türk dilinə ən güclü təsir etdiyi bir dövrdə yazılmasına baxmayaraq Yunus Əmrənin dilində ərəb-fars mənşəli sözlərin heç də o qədər çoxluq təşkil etmədiyini göstərir. Sadəcə bu nümunələri nəzərdən

keçirmək kifayətdir ki, XII-XIV əsr türk dilinin sadəliyini təsəvvür etmək mümkün olsun:

Ben yürürüm yane yane,	Gâh eserim yeller gibi,
Aşk boyadı beni kane,	Gâh tozarım yollar gibi,
Ne akilem, ne divâne,	Gâh akarım seller gibi,
Gel gör beni aşk neyledi.	Gel gör beni aşk neyledi.
Biz dünyadan gider olduk, kalanlara selam olsun,	
Bizim için hayır dua kılanlara selam olsun.	

XIV əsrdə klassik türk ədəbiyyatı artıq Anadoluda geniş yayılmış, dini, tarixi və əxlaqi mövzularla bağlı yazılan əsərlər çoxlu şeir və böyük əsərlər meydana çıxmağa başlamışdı. Həmin dövrlərin əlimizə gələn nümunələri arasında Aşiq Paşanın “Qəribnamə”, Əhmədinin “Təvərix-i-mülki ali Osman”, Qazi Bürhanəddinin Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış qəzəl, rübai və tuyuqlardan ibarət “Divan”ını göstərmək olar ki, bunlarda türk mənşəli sözlərin çoxluğu, ərəb-fars mənşəli sözlərdən uzaq olması diqqəti cəlb edir. Şairin Bağdadın müharibələr nəticəsində dəfələrlə dağıdılıb yenidən inşa edilməsi ilə bağlı yazmış olduğu mənzuməyə nəzər salaq:

Şol ki kuş tutkan kuşın âzad kılur
Sanma ki dünyada ol az ad kılur
Bağdatnı kim viran kıla bilür
Ol yine bu viranı Bağdad kılur.

Bunu həmin dövrlərdə yaşamış, yaxın qonşu Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi dünyaca məşhur şairlərlə müqayisələr də təsdiq edir. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin yaradıcılığı ilə müqayisələr görkəmli şəxsiyyətlərin çoxunun yaradıcılıqlarında xalq dilinə əsaslandıqlarını, əcnəbi dillərdən daha çox xalq dilinə söykəndiklərini göstərir. Təbii ki, onlar da dövrün tələbləri və aldıkları təhsillə bağlı ərəb-fars mənşəli sözlərə müraciət etmişlər. Lakin onların yaradıcılığını izləyərkən həmin sözlərin işlənmə tezliyinin azlığı əyani şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Nəsiminin dilinə nəzər salaq:

Çün bəni Bəzm-i Əzəl’ də eylədi ol yâr məst,
Ol cəhətdən görünür bu çeşmimə dəyyar məst,
Eşqi sübhânî meyindən vâleh oldu şöylə bil,
Ərş məstü, fərş məstü kövkəbi səyyâr məst.

Nəsimi yaradıcılığı da divan ədəbiyyatına daxil edildiyi üçün onun yaradıcılığında da qeyd etdiyimiz kimi həmin mənbələrdən alıb, müəyyən məqamlarda istifadə etdiyi sözlər vardır. Məsələn, aşağıdakı misralarda şair bu ərəb və fars mənşəli sözlərdən istifadə etmişdir:

Mərhabâ xoş gəldin ey rûhi- rəvânım, mərhabâ,

Ey şəkər ləb yârı şîrîn lâmökânım mərhabâ.

Ar. (mərhəbə, rûh, lâ, məkân) F (xoş, rəvân, şəkər, yâr, şîrîn)

Tədqiqat özbək şairi Əlişir Nəvainin dilində də bu üsuldən istifadə olduğu görülür. Bütün bunları sadalamaqda məqsədimiz “Divan ədəbiyyatı”nın yaranma səbəblərinə az da olsa işıq salmaq, nüfuz etmək, onun əhəmiyyətinin nə dərəcədə olduğunu nəzərə çatdırmaqdır. Bu aspektdə aparılan araşdırma ilk növbədə klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin çoxunun öz dilini, ümumxalq dilini necə sevərək əsərlər ortaya qoyduğunu göstərməklə yanaşı, həm də türk əsilli şair və nəsr ustalarının öz qələmlərini ərəb və fars dillərində sınaqla da tarixdə qalan əsərlər yazdıqlarını göstərdi. Bu ilk növbədə türk müəlliflərin yaradıcılıq imkanlarının genişliyinə dəlalət edir.

Həmin dövrlərdə yaşayan müəlliflərin hər biri klassik ədəbiyyatın müəyyən janrında gözəl əsərlər yazdıqlarına görə məşhurlaşmışdılar. Belə ki, nəsr sahəsində Əhməd Dai, həcv ustası kimi Şeyxi, Əhməd Paşa, türk atalar sözləri və ibarələrdən geniş istifadə etməsi ilə məşhur olan Nəcati, yeni ideyalarıyla məşhur olan Zati, sufiliyin təbliğatçısı Xəyalı, zəngin və axıcı şeirləriylə tanınan Nevi, tərkibbəndləriylə məşhur olan Bağdadlı Ruhi tanınmaqda idilər. Məhz dissertasiya işini həsr etdiyimiz Nabi də qeyd etdiyimiz mərhələdə, XVII əsrdə yaşamış və “hikəmi”, yəni türk şeirində fəlsəfi cərəyanın, fəlsəfi məktəbin əsasını qoyan, banisi sayılan böyük sənətkarlardan olmuşdur.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, XVII əsr klassik türk ədəbiyyatında sadə və rəvan dillə yazan şair və nəsr ustaları çoxluq təşkil edirdi, lakin bunlarla yanaşı bər-bəzəkli ifadələrdən istifadə etməklə Səbki-Hindi cərəyanının təsiri ilə şeirdə ərəb və fars sözlərini həddindən artıq işlədən müəllifləri də görmək mümkün idi ki, bunların da başında Naili və Nabi dururdu. Yuxarıda qeyd etdiyimiz müəlliflərlə müqayisədə onların dilinin zəngin olmasına baxmayaraq dövrün türk dilindən xeyli uzaq olduğu diqqəti cəlb edir.

Yem-î âteş hurûş-ı dilde oldukça sükûn peydâ

Eder her dâğ-ı hasret tendə bir girdâb-ı hûn peydâ (Nâilî)

Zihî hayyât-ı hil'ât-dûz-ı bâzâr-ı hakâyık kim

Kad-i ma'nâyı itmiş câme-i terkib ile ber-pâ (Nâbî)

I fəslin ikinci yarımbaşlığı **“Klassik türk ədəbiyyatının dili və mövzusu”** adlanır. Burada klassik türk ədəbiyyatının yarandığı gündən yeni mərhələyə qədəm qoyduğu müddət ərzindəki bütün inkişaf mərhələləri izlənilir və həmin mərhələlərdə dilin inkişafı, ədəbi dildə baş verən dəyişikliklər, türk dilinin inkişaf səviyyəsi, türk sözlərinin ədəbiyyatda işlənmə tezliyi, dilə daxil olan yabançı ünsürlər və onların sayı kimi məsələlərdən bəhs olunur. Burada klassik türk ədəbiyyatının dilinin XI əsrdən XV əsrə qədər digər dillərin təsirindən uzaq, təmiz türk dili olduğu, klassik türk ədəbiyyatının arealının yalnız Osmanlı İmperatorluğu ilə məhdudlaşmadığı kimi dilinin də Osmanlıca ilə çərçivəyə alınmadığı, Xarəzm, Cağatay, Xaqani və Azərbaycan türkcəsinin də bu ədəbiyyatın inkişafında rolu olduğu, bu dövnmədə türk dillərinin bir-birindən təsirləndiklərindən bəhs olunur. Türk ədəbiyyatının ilk nümunələrində türk sözlərinin işlənmə tezliyi yüksək olduğu halda, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində bu faizin hiss olunur dərəcədə azaldığının, əksinə alınma sözlərin işlənmə faizinin artdığının müşahidə edildiyi qeyd olunur. Aparılan tədqiqatdan məlum olur ki, “Atabət-ül Həqayıq”da bu faiz 20, Yunus Əmrənin dilində 13, Aşıq Paşanın “Gəribnamə”sində 20, Mevliddə 26, Bakidə 65, Nəfidə 60, Nəbidə isə 54 təşkil edir. Göründüyü kimi, dilə daxil olan yad ünsürlərin faiz dərəcəsi fars dilinin poeziyada, ərəb dilinin elm, mədəniyyət və dində hakim mövqe tutması ilə get-gedə yüksəlmişdir.

Mənbələrdən məlumdur ki, hələ İslamiyyətdən çox-çox əvvəl şeir Ərəbistanda ən inkişaf etmiş janr hesab olunurdu. VII əsrdə farslar İslamiyyəti qəbul etməklə yanaşı, şeiri də ədəbiyyata gətirib onu inkişaf etdirərək Şərq aləmində ən yüksək zirvəyə çatdırdılar. Türk klassik ədəbiyyatı yarandığı zaman fars şeiri özünün ən parlaq dövrünü yaşadığı üçün bu istər-istəməz qonşu ölkələrə, onların ədəbiyyatlarına və dilinə təsir etməyə bilməzdi. Məhz Osmanlı Türkcəsi adlanan dil də bu təsirlərin nəticəsi kimi ortaya çıxmışdı. Digər tərəfdən mədrəsələrdə də dərslər ərəb və fars dillərində keçirildiyindən həmin dövrlərdə türk dili, demək olar ki, bu dillərin az qala əsirinə çevrilmişdi. Başqa sözlə desək, xalq öz ana dilini qorumaqda davam etsə də, yüksək dairələrdə,

sarayda və mükəmməl, eləcə də mədrəsə təhsili görmüş insanların dilində yad dil ünsürlərinin təsiri son dərəcə hiss edilməkdə idi. İnkişaf etmiş fars ədəbiyyatı incilərindən təsirlənən şairlər də öz əsərlərində bunu əks etdirirdilər. Digər tərəfdən klassik irsin nümayəndələri dildən istifadə edərkən onun təmizliyi haqqında deyil, sənət haqqında düşünür, qeyri-iradi də olsa “sənət sənət üçündür” ideyasına əsaslanırdılar. Onların fikrincə istifadə olunan ifadələr təmtəraqlı, başqalarınınkindən seçilən və orijinal olmalı, özlərindən əvvəl yaşayıb-yaratmış şair və nasirlərin dilində işlənməmiş olması xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı. Bundan başqa mənaya da xüsusi diqqət verilir, “məna əgər bir dilbərsə, onun zinət əşyaları ona vurulan bəzək” – istifadə olunan alınma sözlər olurdu. XVII əsr klassik türk şeirinin əsasını məhz bu tendensiya təşkil etməkdə idi. Ona görə də dilə daxil olan ərəb və fars mənşəli söz və söz birləşmələri – izafətlər nəticəsində dildə, xüsusilə də üslubda müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpırdı. Poeziyada, eləcə də nəsrə də bəzəkli ifadə və üsluba meyl nəticəsində dilə çoxlu miqdarda cinas, təşbih, istiarə, təkrir, mübaliğə, məcazi-mürsəl, tənəsüb və s. kimi bədii ifadə vasitələri gətirilmişdi. Şairlər təbiətdə mövcud olan varlıqları həmin bədii ifadə vasitələri ilə tərənnüm etməyə səy göstərirdilər. Mənanın sözə yüklənməsi, söz oyunuyla ədəbi əsərlərin yaranması ənənə şəklini almaqda idi. Bütün fikir bəzən bir beytə yüklənirdi. Hətta Koca Rəqib Paşa bir misranın bir əsərə bərabər ola biləcəyini belə iddia edirdi: “Eğer maksûd eserse, mısra-ı berceste kâfidir” (“mısra-ı berceste” şeirin şah misrasına deyilir.)

Türk klassik ədəbiyyatına daha yaxından nüfuz etmək məqsədi ilə onu da qeyd edək ki, bu həm, poeziya, həm də nəsrə yazılmış ədəbiyyat nümunəsidir. Lakin poeziya daha üstünlük təşkil edirdi. Nəsrə yazılmış əsərlər poeziya dilindən fərqlənirdi. Belə ki, nəsrə həm təmtəraqlı, həm də sadə dildən istifadə olunurdu. Elmi, ədəbi və fəlsəfi əsərlərin dili ağır, dini, tərbiyəvi, əxlaqi, eləcə də təbiət və mədəniyyətlə bağlı əsərlərin dili isə sadə xalqın oxuyub anlayacağı saf dil idi. Məsələn, XV əsr şairlərindən Sinan Paşanın məşhur əsəri olan “Təzərrüname” təmtəraqlı dillə yazılmış bir əsər olduğu halda, XVII əsrin görkəmli şairi, səyyah kimi məşhur olan Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”si sadə bir dillə yazılmış olub, istər dövrü, istərsə də müasir dövr üçün çətin başa düşülməyən bir əsərdir.

Bu yarımbaşlıqda klassik türk ədəbiyyatının əsas mövzusunun məhəbbət mövzusu olduğundan XIII-XVII əsrlərdə türk dilinə daxil olan sözlərin də həmin mövzu ilə əlaqədar olması məsələsinə toxunulmuşdur. Belə ki, tədqiqatdan həmin dövrlərdə dilə təkcə “sevgili” anlayışını ifadə etmək üçün məcaz, istiarə kimi yüzlərlə alınma söz daxil olmuşdur.

I fəslin III yarımbaşlığı **“Klassik türk ədəbiyyatında ölçü və qafiyə”** adlanır. İşin bu hissəsində klassik türk ədəbiyyatında vəzn, əruz vəzninin türk dilinə daxil olma tarixi, məhz türk şeirini əruz vəzninə uyğunlaşdırmaq üçün ərəb-fars mənşəli alınmalara müraciət edilməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, xüsusilə XV-XVII əsrlərdə ədəbiyyatda dilin ağır olmasının bir səbəbi də türk sözlərinin vəznə uyğun gəlməməsi məsələsi olmuşdur. Hətta bunu Mövlanın oğlu Sultan Vələd də əsərlərində qeyd etmişdir. Türk dilində işlənən və “incəltmə-uzatma” işarəti kimi məlum olan (^) işarət də məhz dilə ərəb mənşəli sözlərdə uzanmanı göstərmək məqsədi ilə daxil edilmişdir. Hazırda müasir türk dilində xüsusilə də eyni yazılışa malik sözləri bir-birindən ayırmaq üçün bu işarətdən daha çox istifadə edilir. Məsələn: Ali – Âli, alem – âlem, eləcə də uzanmanı bildirmək üçün bu işarətdən istifadə edilir. Məsələn: ârif, îma, âb, pîr, vâiz, kâmil, vîrâne və s. Bütün bunlar türk şeir dilinin get-gedə ağırlaşmasına səbəb olmaqla yanaşı, həm də türk mənşəli sözlərimizin də dilin passiv fonduna keçməsinə səbəb olurdu. Bununla bağlı olaraq XV əsrdə yaşayıb-yaratmış, türk dünyasının görkəmli simalarından olan Əlişir Nəvai öz məşhur “Mühakəmət-ül lüğateyn” əsərində yazmış, türk dilini qızılgül bağçasına, poeziyadakı çətinlikləri isə tikana bənzətmişdir. Böyük mütəfəkkir: “Ana dilim haqqında fikirləşdim. Türk dilinin dərinliklərinə baş vurduqca gözlərimə on səkkiz min aləmdən daha yüksək bir aləm göründü. Həmin aləmə daxil oldum. Gülləri fələyin günəşindən də parlaq idi. Hər tərəfdə gözün görmədiyi, əlin toxunmadığı nələr vardı. Lakin bu xəzinənin ilan qan tökən və güllərinin tikanı saya gəlməz idi. Bunları görəndə fikirləşdim və öz-özümə dedim ki, deməli bizim türk şairləri bu qorxulu və tikanlı yoldan çəkindikləri üçün türk dilini bir tərəfə buraxmışlar. Bu yol böyük hümmət tələb edir. Mən bu yolu tərk etmədim, onun seyrindən doymadım, Bu yolda yürüməkdən qorxub çəkinmədim” yazmaq sanki dili yad ünsürlərlə dolduranlara qarşı üsyan edirdi.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci yarım fəslində "**Nabinin həyatı, əsərləri, ədəbi şəxsiyyəti, dili və üslubu**"undan bəhs edilmiş, şairin, mütəfəkkirin yaşadığı dövrə ekskurs edilmişdir.

Nabinin mənzum və mənsur janrlarda qələmə aldığı 10 əsəri məlumdur. Onun ədəbi şəxsiyyətini ortaya qoyan və şöhrət qazandıran əsərləri bunlardır:

1. Türk dilində "Divan": Bu müəllifin ən əhəmiyyətli əsəri hesab olunur. Divanda 29 qəsidə, 888 qəzəl, 1 tərkiqbənd, 5 təxmis, 156 tarixi, 10 məsnəvi, 114 qitə, 218 rübai, 61 mətla, 74 müfrəd, 186 müəmma və 30 luqaz var. Hikemi üslubdan qəzəllərində istifadə etmişdir.

2. Fars dilində kiçik "Divan": Türk dilindəki divanın içindədir.

3. Xeyriyyəyi-Nabi (Xeyrinamə): Oğlu Əbulxeyr Mehmet Çələbiyə həsr etmişdir. Əsərdə müəllif ömrü boyu əldə etdiyi həyat təcrübəsini oğluna nəsihət edir. Oğluna cəmiyyətdəki zərərli vərdişlərdən uzaq durmağı, elm və irfanla məşğul olub nümunəvi bir həyat yaşamasını tövsiyə edir.

4. Tərcümeyi-hədisi-ərbeyn: İran şairi Molla Caminin "Hədisi-Ərbeyn" adlı əsərinin mənzum tərcüməsidir. Əsərin dili sadədir.

5. Xeyrabad: Firudin Əttarın "İlahinamə" adlı əsərində "Hekayəti-Fəxrəddin Gürgani və Qulam Sultan" hekayənin əlavələr edilməklə genişləndirilmiş formasıdır. Ədəbiyyatımızdakı məhəbbət hekayələrinin ən nəzərə çarpan nümunələrindəndir.

6. Surnamə: IV Mehmetin dövründə Ədirnədə təşkil olunan şahzadə Mustafa və şahzadə Əhmədin sünnət mərasimlərinin şərh olduğu əsərdir.

Nabinin mənzum əsərlərindən başqa, dörd də mənsur əsəri mövcuddur. Bunlar:

1. Fəthnameyi-Kamaniçə: 1671-ci ildə IV Mehmetin Lehistan səfərindən bəhs edir. "Ovçu" ləqəbi ilə tanınan IV Mehmet, ordunun başında Lehistan (Polşa) səfərinə çıxaraq Kamaniçə qalasını fəth etmiş, Bucaş müqaviləsinin şərtlərinə görə (1676) Polşa və Ukrayna Osmanlı İmperatorluğunun hakimiyyəti altına keçmişdir.¹

2. Töhfət-ül-hərəmeyn: Nabinin İstanbuldan başlayaraq Urfa, Hələb, Şam, Qüds güzərgahı və Məkkə ziyarətindən bəhs edən əsəridir.

Bu əsərdə türk, fars və ərəb dillərinin leksik bazasından istifadə etməklə çox gözəl şeirlər də yazmışdır.

3. Zeyli-Siyəri-Veysi: XVII əsrdə yaşamış Veysin "Siyər" əsərinə zeyl (əlavə) olaraq yazılmışdır. Veysin bu əsəri 1628-ci ildə ölümü ilə əlaqədar olaraq tamamlanmamış qalmışdır, Nabi onu tamamlamışdır.

4. Münşəat: Nabinin yaxın dostları ilə yazdığı xüsusi və rəsmi məktublardan ibarətdir. Nabinin Rami Paşa, Silahdar İbrahim Paşa, Əmizadə Hüseyin Paşa, Əbdülbaki Paşa, Baltacı Mehmet Paşa, Hələb qazısı Əmrullah Əfəndi, Şam qazısı Arif Əfəndi və s. kimi dostlarına yazdığı məktublar burada toplanmışdır.

Nabinin əsərlərinin hərtərəfli tədqiqi göstərir ki, müəllifin əsərləri dil və üslub baxımından fərqlənir. Belə ki, əsərlərinin bir qismini sadə dildə yazdığı halda, digər qismini ərəb və fars ifadə və birləşmələrinin, məcaz və izahatların çox işləndiyi əsərlər təşkil edir. Ağah Sirri Ləvənd bu fərqliliyə əsaslanaraq həmin əsərlərin eyni bir müəllifin əsərləri olmadığı ehtimalını irəli sürür.² Əslində isə bu Nabinin həm, sadə, həm də təmtəraqlı şeir dilindən istifadə etməsi ilə əlaqədardır.

Nabi yaradıcılığında diqqəti cəlb edən ən mühüm cəhət onun hikmətli ifadələr sahibi olmasıdır. Nabi lirikadan çox didaktik mövzulara aid əsərlər yazmaqla ilk dəfə klassik türk ədəbiyyatı, eləcə də dilinə nəzmlə "hikmətli sözlər" tərzini gətirmişdir.

Nabinin "Söz odur, aləmə səndən qala bir zərbə-i- məsəl" ifadəsi onun yaradıcılığa, eyni zamanda sözə verdiyi qiymətin ifadəsidir. Nabinin yaradıcılığında hikmət anlayışı həm də müəllifin şəxsiyyətindən, onun əşya və hadisələrin mövcudiyyətinə "hikmət gözü" ilə baxmasından irəli gəlir.

Ceride-i- ezeliyə nüvişte her ne ise,

O, nakş arz-ı cəbin üzre der-kenar olunur.³

(Alın yazımıza nə yazılmışsa, başımıza da onun gələcəyindən bəhs etmişdir.)

"**Nabi "Divan"ında türk mənşəli sözlər**" adlanan ikinci fəsil də özlüyündə iki yarım fəsildə tədqiq edilmişdir. "

¹ Öztuna Y. Büyük Osmanlı Tarihi. İstanbul: Ötüken yayınları, 1994, s. 214-234

² Levend A.S. Nâbi'nin Surnâmesi. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1944, s.17

³ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul: MEB Yayınları, 1977, s. 543

"Nabi divanındaki türk mənşəli sözlərdə fonetik dəyişmələr" adlanan birinci yarımbaşlıqda "Divan"dan seçilmiş nümunələr əsasında səs əvəzlənmələri, onların yaranma səbəbləri tədqiqatın əsas obyektinə olaraq ələ alınmışdır. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, türklər hələ İslamiyyətin qəbulundan əvvəl ən qədim yazılı əlifbalarımız sayılan Orxon və Uyğur əlifbalarından istifadə etmişlər. Müxtəlif sivilizasiyalarla qurduqları əlaqələr nəticəsində bir çox sahədə "ana türk dili" adlandırdığımız qədim türk dilinə yeni sözlər daxil olmuşdur. Hər türk dili, yaxud qəbiləsi aldıkları sözləri öz danışq xüsusiyyətlərinə və türk dilinin səslərinə uyğunlaşdıraraq "öz qrammatik qaydalar"ına əsasən formalaşdırmış və inkişaf etdirmişlər. Lakin İslam dinini qəbul etdikdən sonra Qurani-Kərimin ərəb dilində olması və dinin əsas qaynağını təşkil etməsi ilə əlaqədar olaraq yüzlərcə ərəb mənşəli sözün türk dilinə, eləcə də bütün türk dillərinə daxil olma prosesi sürətlənmişdir. Digər tərəfdən, İranla olan yaxın qonşuluq müasibətləri nəticəsində ədəbiyyatla bağlı fars mənşəli sözlər qısa müddətdə türk dilini təsiri altına alaraq onun ən qədim leksik vahidlərinin böyük bir hissəsini dilin passiv fonduna ötürmüşdür.

Alınmalar əvvəllər ərəb dilindən yalnız ehtiyac olduqda alınır, lakin sonralar, demək olar ki, bütün Şərqi dünyasında ədəbiyyat dili olaraq qəbul edilən fars dilində yazılan bədii əsərlərin dilini bir növ "zənginləşdirmək", başqa sözlərlə bəzəmək məqsədi daşımağa başladı, zaman keçdikcə hər iki dil elm-ədəbiyyat kontekstində birləşərək, ana dili qədər zəruri olmağa başladı və həm də yavaş-yavaş, hiss olunmadan ana dilini sıxışdırmağa başladı, beləliklə də doğma dilə münasibət laqeydləşdi.

Səlcuqlar dövründə mədəniyyət və dövlət dili kimi fars və ərəb dillərinin qəbul edilməsi nəticəsində şair və nasirlər bu dillərdə əsərlər yazmağa başladı. Türk dili o dərəcədə lüzumsuz hala gəlmişdi ki, artıq bunu ərəb və fars dillərindən tərcümələr edən şəxslər belə dilə gətirməyə başlamışdı. Məsud İbn Əhməd "Süheylü-növbahar" adlı hekayəni fars dilindən tərcümə edərkən belə bir beyt yazmışdı:

"Bu bir niçə beyti düzincə benüm / Hacâletten eridi yaru tenüm".⁴

⁴ Köprülü M.F. Edebiyat Araştırmaları- Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 274

Əslində bu, onun türk dilinin imkanlarından istifadə edə bilməməsi mənasına gəlsə də, cəmiyyət arasında da dilə münasibətdə şübhələrə yol açmışdı. Hər halda, görünür müəllifin hələ XI əsrdə başda Mahmud Kaşqari olmaqla türk dilinin zənginliklərini, ifadə imkanlarını ortaya qoyan əsərlərdən və müəlliflərdən xəbəri yox idi. Mahmud Kaşqarının bu əsəri yazarkən söylədiyi bir kəlmə: "Türk dili ilə ərəb dilinin birlikdə atbaşı getdikləri bilinsin..."⁵ fikri türk dilinin zənginliyinin izahına şübhə yeri qoymur. Zəməxşərinin "Müqəddimətül-ədəb" adlı əsəri haqqında da bu sözləri demək olar.

Səlcuqlar dövləti dağıldıqdan sonra Anadoluda yaradılan türk bəyliklərinin dövründə türk dilinə münasibət birdən-birə şaşırıdıcı dərəcədə dəyişdi. Belə ki, həmin dövrdə mərkəzi Konyada yaranan Qaramanoğulları bəyliyi başçısı Mehmet bəyin 1277-ci ildə elan etdiyi "Bundan sonra divanda, dərğahda, məclisdə və meydanda türk dilindən başqa heç bir dildən istifadə edilməyəcəyi haqqında fərmanı türk dilinin canlanmasına və xalq arasında geniş yayılaraq yeni inkişaf mərhələsinə daxil olmasına zəmin hazırladı. Bunu türk dilinin yeni inkişaf mərhələsi kimi də qiymətləndirmək olar. Məhz o dövrdən başlayaraq türklərin, eləcə də bütün türk dünyasının məşhur söz ustaları türk dilində əsərlər yazmağa başladılar. Yunus Əmrə, Xoca Dəhhani, Əhməd Fəqih kimi ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı bu mərhələnin məhsuludur.

Osmanlı imperatorluğu dövründə də istifadə olunan dil türk, ərəb və fars sözlərinin bol istifadə olunduğu imperatorluq dili idi. Bu dövrdə türk dilinin bütün alınma sözlərə qapılarını açması nəticəsində şairlərin, xüsusilə, nəsr sahəsində fars, ərəb mənşəli ifadə və sözlərə çox təsadüf olunur. Bu dövrdə də Türk dili yenə ikinci plana atılmışdı. Həmin dövrlərdə dilini sevən, ona hörmətlə yanaşan yaradıcı şəxsiyyətlərin olmadığını da demək olmaz, belələri azlıq təşkil etsələr də, mövcud idilər. Məsələn, Tativlali Məhrəmi və Ədirneli Nazmi belələrindən idilər.⁶

XVII əsrdə yazılan əsərlər nəzm sahəsində sadə və aydın dili ifadə etdikləri halda, nəsr sahəsində yazılan əsərlərdə həddindən artıq alınma

⁵ Mahmud K. Divanü Lûgat-it-Türk. Çeviren: Besim Atalay. Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, TTK Basımevi, , 1985, Cilt 1, s. 6

⁶ Atsız H.N. 16. Asır Şairlerinden Edirneli Nazmi. İstanbul:Arkadaş,1934, s. 19

bədii idafə vasitələri və birləşmələrə - izafətlərə rast gəlmək olur. Dəbdəbəli şeir janrında yazan şairlərdən ən tanınmışları Veysi və Nərgiz idi. Xalqın anlamadığı ifadələrə və bəzəkli qəliblərə birinin “Dur!” deməsi vacib idi. Həmin dövrlərdə dövrünün artıq məşhur şairlərindən sayılan Nabi bir sıra əsərlərində şeirin sadə və anlaşqlı dildə yazılmasının vacibliyini vurğulamış, xalqın başa düşmədiyi ifadələrin işlənməsini tənqid etmişdir.

Ey şi'r miyanında satan lafz-ı garibi,

Divan-ı gəzəl, nusha-i-kamus degüldür. (G. 167/8)

Beytin şərhinə zənnimizcə, ehtiyac yoxdur, çünki şair açıq-aydın sadə dildə yazmağı tələq edir.⁷

Tədqiqat işinin bu bölməsində XVII-XVIII əsrlərdə dil sahəsində milliliyin dirçəlişi, türk dilinin istifadəsinin yayılması kimi məsələlərdən bəhs olunur.

Məlumdur ki, ərəb və fars dillərində uzun heca olduğu halda, türk dilinin, ümumilikdə isə türk dillərinin fonetik sistemində uzun saitlər və hecalar yoxdur. Yalnız açıq və qapalı hecalar mövcuddur. Ümumiyyətlə yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk dilləri dildə lakonikliyi, yığcamlığı, az sözlə çox fikir ifadə etməyi sevən dillərdir. Bu mənada həmin dillərdə, o cümlədən müasir türk dilində bugün də həmin proses şəkildə bir qisminin işlədilməməsi, bəzi sözlərdən istifadə olunmamasında özünü göstərir.

Bu qədim dövrdə özünü “gel, git, var, kır, çık, in, koş, dur” kimi tək hecalı cümlələr işlənmə tezliyi yüksək olmasında müşahidə olunurdu. Qapalı və açıq hecalar qədim türk dilinin fonetik xüsusiyyətlərini əks etdirirdi.⁸

Türk dilində ərəb və fars dillərində olduğu kimi “kâfi”, “sâki” şəklində uzun oxunan hecalar yox idi. Bununla yanaşı həm də ərəb və fars mənşəli sözlərin türk dilində oxunuşu elə bu səbəbdən çətinlik yaradırdı, çünki həmin dillərdə türk dilinə nəzərən sait səslərin miqdarı azlıq təşkil edirdi. Türk dilindəki “ e,i,ö,ü,o,u” hərflərinin qarşılığı ərəb və fars əlifbalarında “ ‘ (əlif) idi və həmin hərfin üzərinə ərəb dilindəki

üstün, əsrə, ötrə işarələri qoyulmaqla “ e,i,ö,ü,o,u” səslərinin oxunulmasına çalışılsa da, çətinliklər qalmaqda idi.

Dilçilikdə ahəng qanunu adlandırdığımız fonetik qanun türk dilləri üçün xüsusi səciyyə daşıyır. Bu qanun hətta Altay və Ural dillərinin də bir qisminə müşahidə olunmaqdadır.⁹

Tahsin Banquoğlunun fikrincə “ bu qanun” kökdən və ya tarixdən əvvəlki inkişaf dövrlərində ortaya çıxmışdır. Lakin dodaq ahəngi qanunu isə dilin sonrakı inkişaf tarixində meydana gəlmişdir.

XIII-XV əsrlərdə yazılmış qədim Osmanlı mətnlərində dodaq ahəngi olmadığı və sözlərin damaq ahəngi qanununa əsaslandığı görülür. Yəni ilk hecadakı dodaqlanmayan saitləri (a, e, ı, i) ikinci hecada yenə dodaqlanmayan saitlərdən biri (a, e, ı, i) izləməli olduğu halda, dodaqlanan sait (u, ü) gəlmişdir: kapu, altun, başun, elün, sırtun, dişün və s. Yenə ilk hecadakı dodaqlanan-açıq saitlərdən (o, ö) sonra ikinci hecada ya dodaqlanmayan-açıq sait, (a, e) ya da dodaqlanan – qapalı sait (u, ü) gəlməli olduğu halda, dodaqlanmayan-qapalı sait olan ı, i gəlmişdir. Məsələn, kolik, gözi, tuzı, yuki və s.

Orta Osmanlı dövrü kimi məlum olan 1450-1840 illər arasında türk dilinə ərəb və fars dillərindən bir çox söz keçmiş və yazı dilində istifadə edilən ərəb əlifbası hərəkəsiz olaraq yazılmağa başlanmışdır. Təbii ki, ərəb əlifbasındakı sait hərfin yetərsizliyindən irəli gələn bu hal danışıq dilinə də təsir göstərmişdir. Tahsin Banquoğlunun fikrinə görə, yazılı dildə dodaq ahənginin ortaya çıxması həmin qanunun XIX əsrin əvvəlindən tətbiq edilməyə başlandığını göstərir.¹⁰

Nabinin XVII əsrdə istifadə etdiyi türk mənşəli sözlərin əksəriyyəti bugün də müasir türk dilində istifadə olunur. Araşdırmalardan həmin sözlərin bir qisminin fonetik dəyişikliklərə, səs əvəzlənmələrinə məruz qaldığı müşahidə olunur. Bir qismi isə heç bir dəyişiklik olmadan dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Nə (نه), başqa (باشقا), biraz (بیراز) şimdi (indi) (شیمدی), böyle (belə) (بوyle) və s.

Dərdmend-i günehe har-ı rehün nafi'dür,

Ne kadar nafi ise hastaya niş-i fassad. (ND 22/120)

⁷ Kaplan M. Hayriyyə-i Nâbi (inceleme-metin). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları 1995, s. 55; Bilkən A.F. Nâbi Hikmet-Şâir-Tarih. Ankara: Akçağ, 1998, s. 62.

⁸ Banarlı N.S. Türkçenin Sırları İstanbul : Kubbealtı, 1999, s. 9

⁹ Aksan D. Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK Yayınları, 1988, s. 51

¹⁰ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara : TDK Yayınları, 2004, s. 89

Sözlərin müəyyən bir qismində fonetik baxımından fərqlilik görünür. Bəlkə də yazıda yazılış qaydaları qorunmuş, tələffüz edilərkən Türkiyə türkcəsində olduğu kimi deyilmişdir. Əlbəttə, biz yazıya əsaslandığımızdan sözlərin tələffüz formasını deyil, yazılış şəkillərini qəbul edirik. Türk mənşəli sözlərin o dövr ilə günümüzdəki istifadə formaları arasında fərqli olanlardan bir neçəsini müqayisə edək:

altun- (النون) altın. Qədim türk dilində “altun” formasında işlənmişdir. Sarı rəngdə, parlaq və ağır, asan emal oluna bilən, xarici təsirə məruz qalmayan, paslanmayan, ziynət əşyası kimi istifadə edilən bir elementdir.¹¹ Azərbaycan dilində “altun” və “qızıl” olaraq istifadə edilir.¹² Azərbaycan klassik ədəbiyyatının dilində, dialekt və şivələrdə, digər türk dillərində "u" saiti bəzən "ı" saitinin yerində işlənmişdir.¹³ Azgun (azgın), bağlı (bağlı), kılur (kılır), asılı (asılı), armud (armıt-türkmən); sabun (qazax, tatar və türkmən dillərində "sabın" formasında işlədilmişdir). Azərbaycan və uyğur dillərindən başqa türk dillərində bu söz altın kimi lüğətlərdə öz əksini tapır.¹⁴

Himmeti altun eyleyüp kânım/Sikke-dâr oldı nakd-ı âsârum (ND 5/433)

barmak- (بأرمق) parmaq. Qədim türk dilində barımak “tutmaq üçün istifadə edilən”¹⁵ mənasında işlənmişdir. Azərbaycan, başqırd, qazax, özbək, tatar, türkmən və uyğur dillərində “barmaq” kimi “əlin barmağı” mənasında istifadə edilir.¹⁶ Anadolu türkcəsində sözün başındakı “b” səsi sərtləşərək “p” səsinə çevrilmişdir. Ancaq Anadolunun, əsasən də Şərqi Anadolu yaylasının bir hissəsində (məsələn Kars vilayətinihn

dialekt və şivələrində “parmaq” sözü “barmak”, “pişirmək” sözü “bişirmək” formasında işlənir.¹⁷

Əslində Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra sözlərdə b samitinin işləndiyi müşahidə edilir. Belə ki, Güntəkin abidəsində ben və men sözlərinin paralel işləndiyi görülür. Görünür, sonralar bir dilin dil qruplarına parçalanması prosesində hər bir qəbilə öz payını götürdüyündən belə fərqliliklər ortaya çıxmışdır. Bu eyni zamanda b samitinin türk dilləri üçün xarakterik olmaması ideyasını da inkar edir. "b" samiti "p" samitinin yumşaq qarşılığı olub, daha çox oğuz qrupu türk dillərində sözün əvvəlində istifadə edilir. Məsələn, baş, bir, beş, bilmək, bişirmək (Azərbaycan); baba, balık, bal, baş, bey, boy, boş, budak (Qaqauz); bulut, boyun, bir, buzav, boz, buz (Türkmən). Bununla yanaşı digər türk dillərində də bunun nümunələri mövcuddur. Məsələn, bil, boyun, birga, baş, backa (Qaraim); bul, biz, bolgan, batır, bek, batmak, baş (Qumuk) və b.¹⁸

Dülbend-i-ebri barmağına sarmasın hilâl,

Mıstar-keş-i şahife-i âşârumuz degül (ND 828/8)

Məlum olduğu kimi, Orxon kitabələrində səslərdə qarşılaşma özünü göstərir. Müasir türk dilinin mövcud qrammatik qaydalarına görə sözün sonu kar samitlə bitərsə, həmin sözə şəkilçi əlavə olduğu zaman şəkilçinin samiti də kar olmalıdır.

Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilə daxil olması özlüyündə türk dilində bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Belə ki, söz başında işlənən və abidələrlə səsləşən t samiti ilə düzələn sözlərin bir çoxunda dəyişmə baş verdi və bir sıra sözlər artıq d vartiantına keçdi ki, hazırda həmin formada müasir türk dilində sabitləşmişdir. Məsələn: toldı (doldu), tayanmaz (dayanmaz), tağıldı (dağıldı), tokunsa (dokunsa), tolar (dolar), tolaşur (dolaşır), turur (durur), və s.

Nabinin dilinə nəzər saldıqda bu prosesin getdiyi tarixi qəti şəkildə müəyyən edə bilirik.

Aşk ikliminə sermâye tayanmaz Nabi,

Bâr u büngâh ile her kim ki, gelür cerd gider (ND 601/7)

¹¹ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 120

¹²Orucov Ə. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 109

¹³ Zeynalov F. Türk Dillərinin Müqayisəli Qrammatikası. Bakı: <MBM> nəşriyyatı, 2008, s. 24

¹⁴ Ercilasun A. B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1991, s. 18

¹⁵ Eyuboğlu İ.Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınları, 1998, s. 549

¹⁶ Ercilasun A. B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1991, s.692

¹⁷ Ercilasun A. B. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara: Gazi Üniv. Yayını, 1983, s. 109

¹⁸ Zeynalov F. Türk Dillərinin Müqayisəli Qrammatikası. Bakı: <MBM> nəşriyyatı, 2008, s. 32

Nümunədən göründüyü kimi XVII əsrdə hələ türk dilində qədim ulu dilimizin elementləri saxlanılmaqda idi. Bu müəyyən mənada ərəb-fars sözlərinin təsiri ilə bağlıdır. Başqa sözlə ərəb-fars dilinin Türkiyə ərazisində geniş vüsət alması bir çox qədim elementlərin izlə olunmuş şəkildə qalmasına, qorunmasına da səbəb olmuşdu.

Səs əvəzlənmələrini bir sıra fellərə əlavə edilən şəkilçilərdə də müşahidə edirik. Dodaqlanan sait u və ü-nün, dodaqlanmayan sait ı və i-yə çevrilməsi hadisəsi Nabinin dilində çox müşahidə olunan hallardandır: bildürmək~bildirmək, kalmasun~kalmasın, benüm~benim, benümçün~ benim için, aldun~aldın, başladum~başladım, bitürdi~bitirdi, çevürdi~ çevirdi, geldüm~geldim, alınur~alınır, alurum~alırım, anlarum~ anlarım, bilinür~bilinir, bilür~bilir, bilürüz~biliriz, çalınur~çalınır, getürür~getirir, aldükça~aldıkça, andükça~andıkça, anlayup ~anlayıp, arayup~arayıp, bakup~bakıp, bildügi~bildiği, bildügin ~bildiğın, bindükçe~bindikçe, içüp~içip, idüp~edip, irüşüp~erişip, kaplayup~kaplayıp, alçakdur~alçaktır, aramızda~aramızda, bağlamışdur~bağlamıştır, başarundur~başarındır, bellü~belli, birinün~birinin, böyledür~böyledir, cânım~canım və s.

Əslində “can” sözü fars dilindən alınma sözdür. (جان)¹⁹ Ancaq türk dillərinin əksəriyyətində, o cümlədən də türk dilində özünə elə bir mövqe tutmuşdur ki, həmin sözlə bağlı onlarca frazeoloji birləşmələr yaranmışdır: *can alıcı, can çekişmək, can acısı, can evindən vurmaq, can korkusu, can kurban, can sağlığı* və s. nümunələr buna əyani sübutdur. Nabidə aşağıdakı kimi işlənmişdir.

Ba'di leke hitâblarından gelür mi hiç,
Harf-ı a cânım âh efendüm halâveti.

Saitlərdəki dəyişiklikləri keçmiş zaman şəkilçilərində də görürük. Təbii ki, bunların hamısı müasir türk dilinin ahəng qanununa uyğun olaraq sonradan dəyişdirilmişdir. Çünki dodaq ahəngi (dodaqlanan və dodaqlanmayan saıtlərin ahəngi) qanununa görə ilk hecada dodaqlanan -açıq (o,ö) saıtlərindən biri gələrsə, sonrakı hecada ya dodaqlanmayan-açıq (a,e) ya da dodaqlanan-qapalı (u,ü) saıtlərdən biri gəlməlidir. Sözlər bu qanuna uyğun olaraq dəyişdirilmişdir.

¹⁹ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s.949

bozdı~bozdu Bozdi geçdi otuz altı kez anı bî-pervâ;
dönmiş~dönmüş Dil-i vîrâna dönmiş idi hemîn;
göçdi~göçtü Göçdiler dâr-ı bedenden didi Nabi târih;

Tədqiqat Nabi “Divan”ında işlənən türk mənşəli sözlərin daha çox fellər olduğunu göstərir. İsimlərin isə böyük bir qisimini alınma sözlər təşkil edir. Üç əsr əvvəl istifadə edilən Anadolu türkcəsindəki sözlər, onların qəbul etdikləri şəkilçilər, həm də köklərində meydana gələn səs əvəzlənmələri normal qarşılınmalıdır. Həmin əvəzlənmələr heç də sözlərin mənalarının başa düşülməsinə səbəb olmur. Sözlər ümumiyyətlə, hal-hazırda da o dövrdə istifadə olunmuş mənalarını mühafizə edir. Səs əvəzlənmələri təbii ki, hər dildə baş verə biləcək təbii bir prosesdir. Vaxt keçdikcə dilin fonetik tərkibində baş verən fərqli qrammatik proseslər yazıda da özünü göstərmiş və oxucular vasitəsi ilə xalqın dilinə keçmişdir. Müasir dövrdə oxucu kütlələrinin o dövrdə yazılan əsərləri asanlıqla başa düşməməsinin səbəblərindən biri əsərlərdə çoxlu miqdarda istifadə edilən ərəb və fars mənşəli sözlərin hal-hazırda istifadə edilməməsidir. Təbii ki, o dövrdə istifadə edilən onlarla alınma söz də zamanla dilimizə girmiş və artıq o dilin ayrılmaz parçasına çevrilmişdir. Bu da dilin daimi dəyişikliyə uğradığının göstəricisidir.

Yuxarıdakı sözlər orfoqrafiyada dövrümüzdəkilərdən fərqli olaraq yazılmış olsalar da, mənə baxımından hər hansı bir dəyişikliyə uğramamışdır.

İkinci fəsilin ikinci yarımfəsli "**Nabi “Divanı”ndakı türk mənşəli sözlərdə mənə dəyişmələri**” adlanır. Burada türk mənşəli sözlər tədqiq edilərək aradan keçən təxminən üç yüz illik müddətdə eyni mühitdə yaşayan insanların istifadə etdikləri sözlərin mənaları müasir dövrdəki mənaları ilə tutuşdurularaq mənası dəyişən və dəyişilməyən sözlər haqqında fikirlər qeyd olunmuşdur. Klassik Türk ədəbiyyatının XVII əsrdəki məşhur əsərlərindən biri olan Nabi “Divan”ında işlənən türk mənşəli sözlərin bir qismi səs dəyişmələrinə məruz qaldıqları kimi, bəziləri də mənə dəyişmələrinə məruz qalmışdır. Lakin qeyd edək ki, sözlərin böyük əksəriyyəti həmin proses xaricində qalmışdır və hazırda o dövrlərdəki mənalarında olduğu kimi istifadə edilir. Məsələn: ağırmaq, açmaq, axmaq, aldatmaq, qızıl, ancaq, anlamaq, atmaq, heyva, baş, müvəffəqiyyət, başqa, bənzər, bildirmək, tapmaq, oğurlamaq,

çəkmək, çıxarmaq, dərin, dinləmək, toxunmaq, tökmək, düşmək, köhnə, etmək, gecə, gəlmək, görmək, girmək, geyinmək, köçmək, göndərmək, günəş, içmək, istəmək, eşitmək, qan, bağlanmaq, oxumaq, olmaq, oturmaq, ölmək, silmək, sonra, indi, uzaq, uzun, etmək, yatmaq, yıxmaq, udmaq, və s. bu qəbildəndir.

Nabinin yaşadığı dövrdə istifadə edilən bir sıra sözlər zaman keçdikcə fərqli mənə ampluaları qazanmış, yaxud da sözün bir neçə mənasından ən çox işlək olanı günümüzə qədər gəlmişdir. Çoxmənalı sözlərdə də mənaların işlənmə tezliyi dövrün şərtlərinə və xalqın ehtiyaclarına görə fərqlilik göstərmişdir. D.Aksan sözlərdə mənə dəyişmələrini belə əsaslandırır: “Bir sözün zamanla ifadə etdiyi mənadan az-çox uzaqlaşması, ya da yeni bir anlayışı əks etdirməsinə mənə dəyişməsi deyilir”.²⁰

Divanda üç yerdə işlədilən “alçaq” sözünün ikisi, cəmiyyətdə əxlaq nomalarına riayət etməyən şəxslər üçün deyilən “soysuz”, “xain” mənasında; biri isə hal-hazırda istifadə edilməyən, lakin qədim Anadolu xalqının dilində istifadə olunan “dəyərsiz, qiymətsiz” mənasında işlədilmişdir.

Hudâ bir şem' ile çeşm-i ümîdin eyledi rûşen
Ki mihr-i rûyına nisbet hilâl-i îd alçakdur. (ND. 318/10)

Nabi “Divan”ında hazırda mənə sapsmasına məruz qalan bir sıra sözlər vardır. Məsələn, “gözləmək” feli “Divan”da sadəcə bir yerdə istifadə edilmiş və müasir türk dilindəki “bekləmək” mənasındadır.

Aceb mi sözlərümə eylese felek ta'zîm,
Aceb mi nâmumı andukça gözlese âdâb (ND. 74/59)

“gözləmək” sözü müasir Türk dilində daha çox, nələr olduğunu və birinin nə etdiyini anlamaq üçün “diqqətlə baxmaq”, “gözlə təqib etmək” mənasında işlədilir. Məsələn: Ne kendisi dışarı çıkabilir, ne de kimse bu sarp kale bedenine tırmanıp içerisini gözleyebilir. Hele zaptetmek kimsenin hatırından geçmezdi (Samiha Ayverdi).²¹

Ancaq dövrümüzdə istifadə olunan “yolunu gözləmək” ifadəsi əvvəllər istifadə olunan “bekləmək” mənasını itirməmişdir. Azərbaycan

dilində “gözləmək” sözü qatarı gözləmək, məktub gözləmək, qonaqları gözləmək və b. misallarda göründüyü kimi mənə dəyişməsinə uğramamış və əvvəllər istifadə olunan mənası ilə istifadə edilir.²²

Dildəki sözlərin mənə dəyişmələri uzun prosesin nəticəsidir. Bir obyektə, ya da hadisəni ifadə edən anlayışlar zaman keçdikcə fərqli mənalar ifadə edir. Köhnə mənə əhəmiyyətini itirir, yeni mənə aktiv şəkildə istifadə edilir.

Mənə dəyişməsinin digər bir səbəbi də insanın bədən orqanları ilə təbiətdəki obyektlər arasında əlaqə qurularaq bənzətmələr yaradılması və yeni mənalar ifadə etməsi ilə bağlıdır.

Dissertasiya işinin III fəslə “Nabi “Divan”ında alınma sözlər” adlanır. Bu fəsil özlüyündə üç yarımbaşlıq altında izah edilmişdir. Alınma sözlərlə əlaqədar nümunələr verilməzdən əvvəl türk dilinə daxil olan xarici sözlər və daxil olduğu dövrlərin üzərində dayanılmış və bunların səbəbləri açıqlanmışdır. Türk dilinə xarici dillərdən söz gəlməsi hadisəsi daha çox X əsrdən ərəb və fars sözləri ilə başlayır.

Türklər, İslamiyyəti qəbul edib Anadoluda yaşamağa başladıqdan sonra istər burada yaşayan müxtəlif tayfalardan olan insanların dillərindən, istərsə də ərəb və fars dilindən bir çox söz türk dilinə keçmişdir. XI və XII əsrlər arasında Anadoluda yerləşən türklər, buradakı yerli xalqlarla qaynayıb-qarıxmış və Anadolu dialektlərinə keçən bir çox söz bu dövrdə türk ədəbi dilinə də daxil olmuşdur. Məsələn əkinçiliklə bağlı alət adları, bitki, meyvə, çiçək adları, ticarət, dənizçilik, balıqçılıq, yemək mədəniyyəti, müxtəlif ənənə və adətlər, inzibati və maliyyə məsələləri ilə əlaqədar söz və terminlər ümumiyyətlə yunan, italyan, slavyan, macar dillərindən keçmiş sözlərdir. İtalyan dilindən sözlər Qara dəniz və Aralıq dənizi vasitəsi ilə dəniz ticarəti ilə məşğul olan Venetsiyalı tacirlər vasitəsi ilə alınmışdır. Yunan dilindən sözlər isə xalqların bir-birləri ilə olan yaxın əlaqələri nəticəsində daxil olmuşdur. Slavyan mənşəli sözlər də Osmanlı imperatorluğunun balkanlara çıxışı ilə orada olan bolqarlar, makedoniyalılar və serblər vasitəsilə daxil olmuşdur. Lakin alınma sözlər o dillərdə olduğu kimi deyil türk dilinin qayda-qanunlarına tabe edilərək dilə daxil edilmişdir. Məsələn yunan dilindən alınan sözlərdən;

²⁰ Aksan D. Her Yönüylə Dil, Ana Çizgileriylə Dilbilim. Ankara: TDK, 1988, s. 213

²¹ Ayverdi İ. Misallı Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 1094

²² Orucov Ə. Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 551

“araka” (<Yun., arakas) “bezelye” (<Yun., pisello), “kavanoz” (<Yun., kavanoz), “mantar” (<Yun., amanitari), “maydonoz” (<Yun., makedonasi), “mendil” (<Yun., mantela), “palamut” (<Yun., palamidi), “papatya” (<Yun., papadia) və s. sözlər o dövrdə dilimizə keçmişlərdir.²³

Türk Dil Qurumunun nəşr etdirdiyi lüğətə əsasən xarici dillərdən alınan 14264 söz üzərində aparılan araşdırmaya görə dövrümüzdə Türkiyə türkcəsinə daxil olan alınma sözlərin 45 %-ini ərəb, 33 %-ini fransız və 10 %-ini də fars mənşəli sözlər olmaqla 88 %-ini bu üç dilə aid sözlər təşkil etdiyi məlum olur.

“**Nabi divanında ərəb mənşəli sözlər**” fəslə öz daxilində iki yarımfəsil kimi tədqiq edilmişdir. Bunlardan birincisində: “Ərəb mənşəli sözlərdə fonetik dəyişmələr”; digərində isə; “Ərəb mənşəli sözlərdə məna dəyişmələri” araşdırılmışdır.

Osmanlı türkcəsi deyilən və Türk dilinin ikinci inkişaf dövrü kimi qəbul edilən dövr, XVI əsrdən başlayaraq XX əsrin başlarına qədər davam etmişdir. Qədim Anadolu türkcəsinə XV əsrə qədər ərəb və fars sözləri çox daxil olmamışdır. Lakin İstanbul fəth edilməsi ilə XV əsrin ikinci yarısından başlayaraq güclü şəkildə ərəb, fars söz və tərkibləri dilə daxil olmağa başlamışdır. Bunda ən böyük faktor şübhəsiz ki, İstanbulun elm mərkəzi sayılması ilə klassik türk ədəbiyyatının inkişafı və müxtəlif yerlərdən şair və yazıçıların buraya toplanması idi. Osmanlı türkcəsi adı altında inkişaf edən bu yazı dili türk, ərəb və fars dilli sözlərin qarışıq şəkildə istifadə edildiyi və təxminən beş əsr davam edən bir yazı dili olmuşdur.

Dissertasiyanın “**Nabi “Divan”ında ərəb mənşəli sözlərdə fonetik dəyişikliklər**” adlanan hissəsində “Divan”dan alınan nümunələr müasir dövrdəki istifadə formaları ilə müqayisə edilərək mövcud dəyişmələr əyani şəkildə göstərilmişdir.

Mənbələrə əsaslanaraq Nabi divanında işlənən ərəb mənşəli sözlərin o dövrdəki tələffüz şəkilləri ilə dövrümüzdəki tələffüz formaları müqayisə edilmiş, Nabi divanında işlənən və müasir Türkiyə türkcəsində istifadə edilən bir çox sözdə səs dəyişikliyinə mürəz

²³ Korkmaz Z. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. Ankara: TDK yayınları, 1995, II cilt, s.950

qalmadığı aşkarlanmışdır. Nabinin yaşadığı XVII əsrdə istifadə edilən əlifba Ərəb əlifbası olduğu üçün ərəb mənşəli sözlərdəki uzun səsləri göstərməkdə uzatma hərfləri olan əlif (ا), ye (ی) və vav (و) hərfləri istifadə edilirdi. Məsələn; (عادت) sözündə “a” saiti uzun oxunmalıdır. Latın əlifbasında bu səsi ifadə edəcək bir işarə olmadığı üçün uzatma- incəltmə işarəsi a, ı və u səslərinin üzərinə (^) qoyularaq uzun (â, î, û) saitləri formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda Ərəb əlifbasındakı kaf (ق) və kef (ك) səslərinin qarşılığı olaraq Türkiyə türkcəsində “k” səsi istifadə edilir. Ərəbcə “qələm” sözü “kaf” ilə (قلم) “kamil” sözü “kef” ilə (كامل) yazılır. Bu səs fərqi ifadə etmək üçün Türkiyə türkcəsində “a” və “â” saitlərdən istifadə edilir. M. Erginin fikrincə bu işarə, doğru oxumağı təmin edəcək və qarışıqlığın aradan qaldırılmasına yardımcı olacaq yerlərdə mütləq istifadə edilməsi lazımdır. ²⁴ T.N.Gencan, bu işarənin üç yerdə istifadə edilməsi lazım olduğunu ifadə etmişdir. Xarici mənşəli sözləri uzun söylənən sözlərdən ayırmadan, k, q səslərindən sonra gələn a, u qalın saitləri incə oxumada və nisbət "i" şəkilçisini ifadə zamanı istifadə etməlidir.²⁵ Türk Dil Qurumunun rəsmi internet saytındakı orfoqrafiya təlimatında da düzəltmə işarəsinin istifadə edilməsi lazım olduğu vurğulanır.²⁶

Bir dildən başqa dilə söz daxil olduğu zaman o dilin səs quruluşuna uyğun olaraq bəzi dəyişikliklərə uğrayır. Türk dilinə də daxil olan sözlərdə bəzi dəyişikliklər edilmişdir.²⁷ Məsələn ərəb dili tecrübə > tecrübə, fars dili bəğçə > bahçə kimi.

Hətta bəzi sözlər mənsub olduğu dildəki əsl mənasından fərqli bir məna qazanmışlar. Məsələn, şəfəq sözü günəş batdığına səmada meydana gələn qırmızılığı bildirdiyi halda türk dilindəki mənası günəş doğmazdan əvvəl üfəqdə görünən işıqdır. Bəzi sözlər türk dilində yeni məna qazanmışdır. Məsələn, fars dilində pişin öncəki və ərəb dilində cəm şəkilçisi –ât birləşərək peşinât nəqd olaraq ödənilən pul mənasında türk dilinə qazanılmışdır.

²⁴ Ergin M. Üniuersitetler için Türk Dili. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1999, s. 178

²⁵ Gencan T. N. Dilbilgisi. Ankara: Ayraç Yayınevi, 2001, s. 623

²⁶ www.tdk.gov.tr

²⁷ Ercilasun A. B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1991, s. 162

Ərəb dilindən türk dilinə keçən bir sıra sözlərdə bəzən ortasında, bəzən də sonunda olan qoşa samitlərin biri düşür. Nabi divanında işlədilər bu tiptən “enâiyyet > enaniyet”, “hammam > hamam”, “niyyet > niyet”, “sedd > set”, “şekk > şək” kimi sözlər bir samitlə işlənir.

Azərbaycan dilində isə türk dilindən fərqli olaraq sədd, şekk, hiss, zənn kimi sözlərin sonundakı cüt samitlər eyni ilə qalmışdır.

Beş mindən artıq söz üzərində aparılan araşdırmada üç yüzə yaxın sözün tələffüzündəki fərqliliklər müəyyənləşdirilmiş və həmin sözlər tələffüzündəki səs dəyişmələrinə görə qruplaşdırılmışdır.

Matbah > Mutfak : (مطبخ) Ar. “pişirmək”dən “matbah > mutbah > mutbak yemək bişirmək üçün ayrılan və bu iş üçün lazımlı vasitə ilə təchiz edilən evin bir hissəsi. “... ve mutfağa doğru şaşkın adımlarla yürüdü.” (Peyami Safa) Eyni zamanda “Türk Mutfağı” yemək hazırlamaq sənətləri başa düşülür. “Matbah” sözü divanda 15 yerdə işlənmişdir.

Veliyy-i ni’met-i âlem ki künc-i matbahının

Kemin piyâlesidür kâse-i ser-i Fağfûr²⁸

Tennur > Təndir : (تنور) Ar. “tennûr”dan tendür > təndir kimi istifadə edilir. Bu söz fars dilində “tenür və tendür”dir. Türkiyə türkcəsində bir neçə fərqli mənada istifadə olunur. 1. İçinə saman və keçi tükü qarışdırılaraq torpaqdan düzəldilmiş və yerdə qazılan bir çuxur, içinə kiçik soba yerləşdirilir; 2. Qışda əl və ayaqları isitmək üçün üstü bağlı kiçik manqal 3. Soyuq yerlərdə qışda otağın ortasında qazılan çuxurun içinə köz qoyulur, ətrafında taxtadan düzəldilən skamyada oturularaq ayaqlar aşağı sallanır; dizlərə örtük atılır və ya bir stolun altına bir manqal, onun üzərinə bir qəfəs və bunların üzərinə örtülən böyük bir yorğan və ya qalın keçə ilə qızdırılırdı.²⁹ Təndirdə bişirilən çörəyə “təndir çörəyi”, quşbaşı ət və soğanla bişirilən yeməyə də “tandır kababı” deyilir. Bu söz digər türk dillərində də istifadə edilir.³⁰ “Tennûr” sözü divanda 7 yerdə işlənmişdir.

Kimisi didi kurs-ı nândur bu / Oldı tennûr-ı çerhdə peydâ³¹

Bunlardan başqa; müftü > müftü, mümkün > mümkün, müsâfir > misafir, sandûk > sandıq, tekye > tekke, tevbe > tövbe, tılsım > tılsım, zambak > zambak vb. kəlimələrdə də səs dəyişməsi olmuşdur.

“Nabi “Divan”ında ərəb mənşəli sözlərdə mənə dəyişiklikləri adlanan yarımşəhildə ərəb mənbələrindəki mənası, Nabi “Divan”ındakı mənası və dövrümüzdəki mənası müqayisə edilərək dəyişikliklərin göstərilməsinə çalışılmışdır.

Türklərin islam dinini qəbul etməsi ilə birlikdə türk dilinə ərəb dilindən minlərlə söz daxil olmuşdur. Bu sözlərdən bir çoxu o dövrdəki mənalarını qorumuş, bəziləri isə zamanla fərqli mənalar qazanmışlar. Tələffüzü eyni qalsa da, mənə sürüşməsinə məruz qalan sözlər çoxdur. Məsələn; ərəb dilindəki “katar” sözü əvvəllər sadəcə “deve kaflesi” yerində istifadə edildiyi halda, müasir dövrdə “tren, ard-arda sıralanmış şeylərin düzümü (deve katarı, katar katar turnalar) mənasında istifadə olunur.

Təxminən 1400 illik dövrü əhatə edən və o dövrdə istifadə edilən mənalarla yanaşı başqa mənalar da qazanan sözlər xeyli çoxdur. Bütün bunlar mümkün olduğu qədər dissertasiya işində öz əksini tapmışdır. Âfet (آفت) (isim): “Bela, fəlakət, müsibət” mənasındadır. Hal-hazırda da bu mənada istifadə edilir. Məcəzi mənada isə; “gözəlliyi ilə insanı dəli edən, aqlını başından alan qadın, dilbər” deməkdir.³²

“Gül yüzlü bir âfet ki her bûsesi lâle.” (Y. K. Beyatlı)

“âfet” sözünə əlavə olunan fars mənşəli –zede (tutulmuş, vurulmuş, ilişmiş) şəkilçisi ilə yaradılan “afetzedə” sözü “müsibət görmüş, bəlaya uğramış, məhv olmuş” mənasındadır.³³ “Türk Kızılay”ı Pakistan’daki afetzedələr için yiyecek, çadır ve battaniye gönderdi.”

²⁸ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları,1997, s. 43

²⁹ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 3022

³⁰ Ercilasun A. B. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını,1991, s. 846

³¹ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları,1997, s. 274

³² İşler E. Türkçede Anlam Kaymasına Uğrayan Arapça Kelime ve Kelime Grupları. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1997, s.16

³³ Develioğlu F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın Kitabevi Yayını, 2005, s. 11

Nabi "Divan"ında "insanı uğrunda öləcək qədər eşq bələlərinə salacaq gözəl" mənasında istifadə edilmişdir.³⁴

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci hissəsində "Nabi "Divan"ında fars mənşəli sözlər" tədqiq edilmişdir. Bu mövzu özlüyündə fars mənşəli sözlərdə fonetik dəyişikliklər və fars mənşəli sözlərdə məna dəyişiklikləri olaraq iki ayrı başlıq altında tədqiq edilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi "Divan"da keçən alınma sözlərin böyük bir hissəsini ərəb və fars mənşəli sözlər təşkil etdiyindən əsas ağırlıq da həmin sözlərin struktur, məna, tələffüz və fonetik cəhətdən dəyişməsinə verilmişdir.

Böyüklüyü, yaxud kiçikliyindən asılı olmayaraq müxtəlif münasibətlər nəticəsində bir dildən başqa dilə söz keçməsi, yaxud söz mübadiləsi daima olmuş və hətta bu dillərin inkişafında da müəyyən rol oynamışdır. Dünya dilləri arasında başqa dillərdən təsirlənməyən, saf olan dil təsəvvür etmək mümkün deyil. Əsrlər boyunca xalqlar bir-biri ilə siyasi, iqtisadi, mədəni və s. əlaqələrdə olmuşlar. Bu əlaqələr nəticəsində dillərə yeni sözlərin daxil olması üçün şərait yaranmışdır. Türklər ilə farslar tarixin qədim dövrlərindən etibarən bir-birinə daima qarşılıqlı təsir göstərmişlər. Ümumimyyətlə. Nəzərə almaq lazımdır ki, başqa dillərdən alınan sözlər xalqların qədimdən bəri mövcud olan möhkəm əlaqələrinin göstəricisidir

Türk dili, yad dillərdən aldığı sözlərdə öz səs quruluşuna uyğun olaraq dəyişikliklər etmişdir.³⁵ Ərəb əlifbasında olduğu kimi fars əlifbasında da türk dilindəki bütün səsləri qarşılıqlı olan saitlər yoxdur. Buna görə də türk dili almış olduğu sözləri öz səs quruluşuna uyğunlaşdırmışdır. "Xarici dillərdən alınan sözlər əgər dil uyğunlaşması prinsipinə zidd olsalar "bənəzmə" yolu ilə türk dilinin səs sistemində uyğunlaşdırılmışdır"³⁶ Məsələn; fars dilindən türk dilinə keçmiş olan (گوشه) gûşe>bucaq, (نردبان) nerdübân>nərdivan, (چهارشنبه) çehâr-şenbe>çərşənbə, (چارشنبه) çâr-şeb>çarşaf, (دوربین) dūr-bîn>dürbün, ərəb dilindən gələn (المطبخ) matbah>mutfak, (طلسم) tilesm>tılsım (yunan

dilində "telesmas"), və b. görüldüyü kimi müəyyən səs dəyişikliyinə uğramışdır. Bəzən də daxil olduqları dillərdə səs xüsusiyyətlərini qoruyaraq və dəyişmədən eyni şəkildə istifadə edilmişlər. Fransız dilindən gələn metro > metro, ərəb dilindən gələn (عالم) aləm> aləm, fars dilindən gələn (چشمه) çeşmə>çeşmə, ivrit dilindən gələn havra>havra və s. bu qəbıldəndir. Belə sözlərdə deyiliş və yazılış forması dəyişikliyə heç bir əsas verməmişdir. Yalnız söz etimoloji baxımdan araşdırıldığında onun yad dildən gəldiyi, alınma olduğu meydana çıxır.

"Nabi "Divan"ında fars mənşəli sözlərdə fonetik dəyişikliklər" adlanan yarımfəsildə Türkiyə türkcəsinə keçən fars sözlərinin ilk hecasında olan "e" səsi, bəzi sözlərdə başqa bir açıq və ya qapalı saitə çevrilmişdir. çenâr> çinar, encîr> əncir, zəncîr> zincir, pəhlevan> pəhlivan və s. Biz bunu Türkiyə türkcəsində bəzi fellərdə də görürük. Məsələn yemək və demək felləri hallanarkən fel kökündə e> i dəyişməsi meydana gəlir: diyen, diyor, diyecek, diyelim, yiyecek, yiyor, yiyelim, yiye vb. Nabi "Divan"ında isə bu dəyişiklik diyemem, diyemez, diyecek kimi fellərdə müşahidə edilir.

Diyemem nazmumu ki rengîndür / Lâyık-î âferîn ü tahsîndür³⁷

"çenâr" [چنار] Türkiyə türkcəsində (TT.) "çinar> çinar" çinar ağacı mənasındadır. Azərbaycan türkcəsində "çinar" şəklində istifadə edilən bu söz Türkiyə türkcəsində zaman keçdikcə ahəng qanununa uyğunlaşaraq "çinar" şəklində tələffüz edilmişdir.

Yine birlikdə bu mevsimde gezip sezmedeyiz.

Bu çinarlarla siyah servilerin gölgesini. (Y. Kemal)³⁸

Çinar ağacının Osmanlı imperyasında ayrı bir əhəmiyyəti vardır. Osmanlı dövlətinin qurucusu Osman Qazi qayınatası Şeyx Ədəbalımın evində gördüyü yuxuda qoynundan bir çinar ağacı çıxmış və böyüyərək bütün dünyanı əhatə etmişdir. Bu da Osmanlı imperyasının gələcək vəziyyətinə bir işarə olaraq qəbul edilmişdir. "Çenâr" sözü Nabi "Divan"ında 25 yerdə işlədilmişdir və bəzi yerlərdə yalnız "çenâr", bəzi yerlərdə də dıraht-ı çenâr, şâh-ı çenâr, dest-i çenâr, sâye-i çenâr, pây-ı

³⁴ Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Büyük Lûgat. Komisyon, İstanbul: TÜRDAV yayınları, 1993, s. 21

³⁵ Ergin M. Üniuersitetler için Türk Dili. İstanbul: Bayrak Yayınları, 1999, s. 163

³⁶ Develi H. Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar. Ankara: TDK Yayınları, 1995, s. 27

³⁷ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları, 1997, s. 416

³⁸ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 575

çenâr, pîr-i çenâr, çenârâsâ, dil-i çenâr, meyl-i çenâr kimi fərqli formalarda istifadə edilmişdir.

İt dest-i çenârı sana âyîn-i irşâd
Bî-berg geçin eyleme dâmâna teşebbüs ³⁹
Sahn-ı bâğ oldu nâil-i tîmâr
Kasr-ı yed eyleyince şâh-ı çenâr ⁴⁰

Nabi “Divan”ndaki fars mənşəli sözlərdə mənə dəyişmələri hissəsində bəzi sözlərdəki mənə dəyişməsi ilə yanaşı səs dəyişiklikləri də göstərilməyə çalışılmışdır. penbe [پنبه] pembe. Fars dilindəki [پنبه] penbe sözünün qarşılığı türk dilində pambıqdır. Pambıq çiçəklərinin başlanğıcda açıq qırmızıya çalan, ağ-qırmızı qarışıq rənginə görə açıq qırmızı rəng mənasında “pembe” deyilmişdir.⁴¹ “Bu gaflet penbesini çıkar kulağından işt anı” (Ahmedî)⁴² Burada “penbe” sözü türk dilində “pamuk” mənasında istifadə edilmişdir. Nabi “Divan”ında 15 yerdə keçən “penbe” sözünün cəmi “pamuk” mənasındadır.

Virmeyüp berfe zarar vâhime-i hıfzından
Kala berf içre nihân penbede gûyâ ayva ⁴³
Kimisi didi şaklanur gâhî
Penbe-i ebr içinde bu ayva ⁴⁴

Sovet türkoloqu L.Budaqovun fikrincə “pambıq” (pamuk) sözü Azərbaycan mənşəlidir. Daha sonra fars dilinə keçmiş və fars dilində “penbe” (pamuk) formasına çevrilmişdir.⁴⁵ Başqa mənbələrdə isə “pamuk” sözünün kökünün “penbe” olduğuna rast gəlirik. Bu sözün etimologiyasını araşdırdığımızda; Fars dilində penbe> panbuk> bamuk⁴⁶ ve penbe> penbiğ> panbug> panbuğ> panbuk> pamuk⁴⁷ formasında

olduğu görülür. Yunan dilindəki “bambaki” və italyan dilində istifadə olunan “bambagia” kelimesi⁴⁸ ilə Sasani dövründə istifadə olunan Pəhləvi dilində də “pembek” arasında əlaqə olduğu görülür. Demək ki, Azərbaycan dilində istifadə olunan “pambıq” sözü Pəhləvi dilindən keçmiş və pembek>pambıq şəklində dəyişmişdir.

“**Nabi “Divan”ında Avropa mənşəli sözlər**” başlıqlı yarımfəsil dissertasiyanın üçüncü fəslinin son hissəsidir. Bu da özlüyündə dörd başlıq altında tədqiq edilmişdir. Bunlar; yunan mənşəli sözlər, italyan mənşəli sözlər, macar mənşəli sözlər və rus, serb, isveç mənşəli sözlərdən ibarətdir.

Dil, insanlar arasında ünsiyyətin ən fəal formasıdır və daima dillər bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir. Bir dil digər dilə söz verdiyi kimi başqa dillərdən də söz alaraq söz xəzinəsini artırır, bu leksik bazanı zənginləşdirməyin yollarından biridir.

Türklərin müsəlman ərəblərlə qarşılaşmaları və İslamiyyəti qəbul etmələri ilə türk dilinə ərəb və fars mənşəli sözlər daxil olmağa başlamışdır. Türklərin XI əsrdən etibarən Anadoluya girmələri burada olan Bizans imperatorluğundakı rum və başqa xalqlarla olan əlaqələr nəticəsində bu millətlərin dillərindən də bir çox söz qədim Anadolu türkcəsinə daxil olmuşdur. Məsələn; avanak (Erm. havanag sıpa) türk dilində “tez aldadılan, çaşqın şəxs” deməkdir.⁴⁹

“Yabancı, hiç şüpheşiz derhal karşısındakinin avanak olduğuna hükmedecek ve belki de İngiltere’de insan kandırmanın pek kolay olduğu hükmüne varacaktır.” (Burhan Felek)⁵⁰

Alınma sözləri ümumiyyətlə, araşdırdıqda o dövrdə Anadoluda yaşayan insanların dolanışıqlarını təmin etdikləri kənd təsərrüfatı, dənizçilik, inşaat və inandıqları din olan xristianlığa aid sözlərin çox olduğunu görürük. Eyni zamanda Anadoluya köçən türklər ilk dəfə gördükləri bitki, heyvan, əşya, dəniz məhsulları və dənizçiliyə aid terminləri almışlar və istifadə etmişlər. XIV əsrdə Osmanlı dövlətinin

³⁹ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları,1997, s. 479

⁴⁰ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları,1997, s. 425

⁴¹ Eyuboğlu İ. Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınları,1998, s. 553

⁴² Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 2481

⁴³ Bilkan A.F. Nâbi Dîvânı. İstanbul : MEB Yayınları,1997, s. 153

⁴⁴ Yenə orda, s. 276

⁴⁵ Budakov L. Z. Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy” cilt II(SBP),1893,s. 319

⁴⁶ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 2006, s. 2452

⁴⁷ Eyuboğlu İ. Z. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. İstanbul: Sosyal Yayınları,1998, s. 546

⁴⁸ Yenə orda, s. 546

⁴⁹ Doğan M. Temel Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul: Bahar yayınları, 1994, s. 126

⁵⁰ Ayverdi İ. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. İstanbul:Kubbealtı Neşriyat, 3 cilt, 2006, s. 11

qurulması və zaman keçdikcə inkişaf etməsi ilə 1453-ci ildə İstanbul fəth edilmiş, qərbə yönəlmə sürətlənmişdir. Sonrakı illərdə Avropada aparılan fəthlərlə serb, macar, rumun, alman, italyan, fransız, ingilis, portuqal, ispan, bolqar, alban və slav dilləri kimi fərqli millətlərə aid olan bir çox dildən türk dilinə söz keçmişdir.⁵¹ Bununla yanaşı türk dilindən də minlərlə söz bu dillərə keçmişdir. Məsələn türk dili alban dilindən yalnız bir söz almış, lakin yüzlərlə söz vermişdir. Serb və xorvat dillərinə türk dillərindən keçən 6878 söz müəyyən edilmişdir.⁵²

Nabi “Divan”ında yunan, macar, italyan, rus, serb və isveç mənşəli sözlərə rast gəlirik. Bu sözlərin bəziləri səs dəyişikliyinə məruz qalsalar da, hazırda türk dilində istifadə edilir. Alây, efendi, ırgâd, kirâs, limân, nâmûs, sınır, tabla, çâsâr və b. kimi.

Nəticədə onu deyə bilərik ki, təxminən altı yüz illik bir keçmiş olan klassik türk ədəbiyyatı nə qədər ərəb və fars ədəbiyyatlarından təsirlənmiş olsa da, mənbəyini İslam mədəniyyətindən alaraq inkişaf etmiş və özünə xas tərzilə yüzlərlə şair və yazıçı yetişdirmiş, kitabxanalar dolusu əsərlər yazılmışdır. Hər nə qədər müəyyən dövrlərdə müxtəlif dairələr tərəfindən pislənmək məqsədi ilə adına “Saray ədəbiyyatı” ya da “Yüksək zümrə ədəbiyyatı” deyilsə, müəyyən bir zümrəyə aid kimi göstərilmiş olsa da, hamının faydalanacağı formada böyük bacarıqla qələmə alınan və sənətkarlıq xüsusiyyəti daşıyan əsərlər meydana gəlmişdir. Xalq ədəbiyyatının özünə xas bəzi xüsusiyyətləri olduğu kimi, klassik türk ədəbiyyatının da özünə xas xüsusiyyətləri vardır. XIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin ortalarına qədər uzun bir müddət içərisində İstanbul mərkəz olsa da, xüsusilə, Anadolu torpaqlarında inkişaf edən klassik türk ədəbiyyatında mənzum formada yazılan məsnəvi, qəzəl, qəsidə, rübai, tuyuğ, tərki bənd kimi nəzm növləri ilə yanaşı tarixlər, hekayələr, tərcümələr və avtobioqrafik əsərlər də mövcuddur. Bu cür geniş bir sahədə əsərlər yazılan bu ədəbiyyatı yalnız sarayda yaşayan müəyyən bir zümrəyə aid etmək, zənnimizcə, doğru deyil.

⁵¹ Sezgin F. Türkçede Batı Kaynaklı Kelimelerin Yoğunluğu. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004, s.35-42

⁵² Eren H. Türkçe Sözlük. Ankara: TDK yayını, TTK Basımevi, I. Cilt, 1988, s.XXII

“Nabi “Divan”ının leksikası ilə bağlı tədqiqatın yekunları dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində verilmişdir. Əldə olunmuş nəticələr bunlardır:

Təqribən 600 illik tarixə malik olan klassik türk ədəbiyyatı nə qədər ərəb və fars ədəbiyyatlarından təsirlənmiş olsa da mənbəyini İslam mədəniyyətindən alaraq inkişaf etmiş, yüzlərcə şair və nasirin yetişməsində önəmli rol oynamış, bu mədəniyyətin əsasında zəngin ədəbi, tarixi isr toplanmışdır. Əhəmiyyətini endirmək məqsədi ilə ətraf mühit tərəfindən “saray ədəbiyyatı”, “yüksək zümrə ədəbiyyatı” adlandırılıb, müəyyən bir zümrəyə aid edilməsinə baxmayaraq, bu ədəbiyyatın sayəsində yüksək sənət nümayiş etdirən əsərlər yaranmışdır.

Xalq ədəbiyyatında olduğu kimi klassik ədəbiyyatın da özünə xas cəhətləri vardır. XIII əsrdən başlayaraq XIX əsrin sonlarına qədər uzun bir yol qət edən klassik ədəbiyyat öz inkişaf mərhələsində həm ədəbi, həm də dil baxımından bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Klassik ədəbiyyat “yüksək zümrənin dili” adlansa da, dilin alınma sözlər hesabına zənginləşməsində, dildə sinonim cərgələrin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Klassik ədəbiyyat xalqın bütün təbəqələrindən olanların əslində ədəbiyyatı olmuşdur ki, bu türk dilinin də dəyişilməz qalmasına kömək etmişdir.

Klassik ədəbiyyatın nümayəndəsi sayılsa da, Nabinin dili xalqa yaxın, bugün də anlaşılacaq bir dil olmuş və o, canlı xalq dilini inkişaf etdirmişdir. “Hikəmi”, yəni hikmətli ifadələrlə dolu əsərlər yazmaq üslubunu dilə məhz o gətirmişdir.

Nabinin “Divan”ının leksikasının tədqiqi müasir dövrlə XVII əsr ədəbi dilinin qarşılaşdırılması deməkdir ki, bu da hələ o dövrdə də türk ədəbi dilinin tam formalaşmadığını göstərir.

Bir sıra türk dilləri, o cümlədən Azərbaycan dili ilə müqayisə göstərir ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbi dili artıq formalaşdığı halda türk dilində bu proses hələ davam etməkdə idi.

Nabi “Divan”ının leksikası bu sahədə ilk dəfə hərtərəfli tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. “Nabi ve Dil Üslubu”, Uluslararası hakemli Türk Bilim Dergisi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yıl:2009 Sayı:1 s.113–124
2. “Nabi Divanında Kullanılan Türkçe Kelimelerin Günümüz Türkiye Türkçesindeki Ses Değişimi” Filologiya Məsələləri AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu .”Elm və təhsil”, Bakı-2012 No:4 s. 134-146
3. “Divan Edebiyatı ve Dil Hususiyetleri” Dil ve Edebiyat Beynelxalq Elmi - Nəzəri Jurnal 2(73) Bakı – 2010 s. 126-130
4. “Türkçeye Giren Yabancı Kelimeler ve Girme Dönemleri” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, TƏDQİQLƏR-1, Bakü 2010
5. “Nabi Divanında Fars Kökenli Kelimeler” Dicle Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Dergisi, sayı 19, Diyarbakır Mart 2012, s. 67-79
6. “Nabi Divanında Geçen Avrupa Kökenli Kelimeler” Journal of Qafqaz University, № 32, 2011, Bakü/Azərbaycan
7. “Nabi Divanının Muhteviyatı” Gənc Tədqiqatçıların Ümumrespublika Elmi Konfransı, Qafqaz Universiteti, 06-07 Mayıs 2010.
8. “Nabi Divanında Farsçanın İzleri” Beynelxalq konfrans, Azərbaycan İlimlər Akademisi, 01-02 iyun, 2011 Bakü / Azərbaycan
9. “Küreselleşmenin ve Sürekli Gelişmenin Etkisiyle Nabi Döneminden Günümüze Dilimizdeki Değişme” 5 may, 2011, Uluslararası konfrans Bakü / Azərbaycan
10. “Nabi Divanında Geçen Eş Anlamlı Kelimeler” Uluslararası konfrans Sakarya Üniversitesi, 13-14 Ekim, 2011, Sakarya / Türkiye

11. “Nabi Divanının Leksikasına Modern Açından Yaklaşım” Modern Approaches in English Language and Literature” 2nd International Young Researcher’s Conference. Qafqaz University, Bakü, 27 April, 2012.
12. “Nâbî Dîvânında Geçen Arap Kökenli Sözlerin Telaffuzu İle Günümüz Türkiye Türkçesindeki Telaffuzlarının Karşılaştırılması” “The Comparison Of The Pronunciation Of The Arabic Origin Words, Which Are Drawn On The Nabi’s Divan, And Their Pronunciation In Modern Turkish” The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS) Volume 6/3 March 2013 Lorient-France s. 601-614

ЛЕКСИКА «ДИВАНА» НАБИ

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа посвящена лексическому, лексико-семантическому и структурному исследованию использованных в «Диване» Наби турецких слов, а также слов, заимствованных из разносистемных языков.

Диссертационное исследование состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Во **«Введении»** излагаются актуальность темы, обозначаются его объект и предмет, цели и задачи, положения, выносимые на защиту, научная новизна, методы исследования, а также теоретическая и практическая значимость работы.

Первая глава диссертации называется **«Наби и классическая турецкая литература»**. В ней исследуется история создания классической турецкой литературы, причины, место, история и тенденции развития, достоинства классической литературы, а также дается ее оценка, представленная в других памятниках классической литературы.

Вторая глава диссертации называется **«Слова турецкого происхождения в «Диване» Наби»**. В ней сопоставляются значения исконно турецких слов употребленных триста лет назад и их значения в современном турецком языке. Высказываются соображения по данному вопросу. Объясняется лексико-семантическое и этимологическое значение ряда слов.

Третья глава диссертации называется **«Заимствованные слова в «Диване» Наби»**. Здесь обозначены периоды заимствований и раскрыты их причины. Определено, что факты заимствования фиксируются памятниками письменности, начиная с X века. Первыми заимствованиями были слова арабского и персидского происхождения.

В «Заключении» изложены выводы и обобщены основные положения работы.

LEXOLOGY OF NABI'S DIVAN

SUMMARY

This is devoted to the research and explanation of borrowing words that were borrowed from languages having different systems and words which are used in Turkic language in Nabi's Divan lexically, lexical-semantically and structurally.

Thesis includes introduction, 3 Chapters and Reference Part

Introduction shows how the topic is necessary scientifically. This part explains objectives and topic of the research as well as the aims and plans and finally scientific claims that is supposed be discussed during the defense. It also includes nuances that discovered during the research and the method used while researching and as well as scientific theoretical and practical importance of the related works.

Chapter I in the thesis is called "Classical Turkic Literature and Nabi" This part touches on the issues like historical generation of classical Turkic Literature and its causes as well as place and history of development process, evaluation of classical Literature, development process trends, and finally definitions that are attributed to classical literature in different sources.

Chapter II of the thesis is called "words of Turkic origin in Nabi's Divan". This chapter explores words of Turkic origin and defines the differences and changes in words occurred in both old contemporary Turkic during 300 years.

This part explains some of word's lexical-semantical and ethimological meanings.

Chapter III of the thesis is called "the borrowing words of Nabi's Divan". It deals with the foreign words that were taken by Turkic language and discussed their reasons. Herein is acclaimed that initial process of entering new words into Turkic Language started in X century with the Turkic and Persian words.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. И.НАСИМИ**

На правах рукописи

Саваш Салих Сабри оглу

ЛЕКСИКА «ДИВАНА» НАБИ

5710.01 – Тюркские язык

Диссертации на соискание степени
доктора философии по филологическим наукам

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Каğıз formatı- 60x84 16/1, 1,5 .v.

Tiraj -100

AMEA-nın mtbesində ap olunmuřdur

БАКУ – 2013